
DE HANDEN VAN ZUID

Een onderzoek naar kansrijke combinaties om het lokaal ambachtschap in Rotterdam – Zuid (Tarwewijk) te stimuleren en bewoners, met beperkte startkwalificatie, meer perspectief te bieden om te participeren en emanciperen, zodat de veerkracht van de wijk wordt versterkt en achterstanden worden ingelopen.

ONDERZOEK

DE HANDEN VAN ZUID - 'MAAKPLAATS' VOOR AMBACHTSCHAP

Een onderzoek naar kansrijke combinaties om het lokaal ambachtschap in Rotterdam - Zuid (Tarwewijk) te stimuleren en bewoners, met beperkte startkwalificatie, meer perspectief te bieden om te participeren en emanciperen, zodat de veerkracht van de wijk wordt versterkt en achterstanden worden ingelopen.

Technische Universiteit Delft

MSc Architecture, Urbanism and Building Sciences

Resilient Rotterdam Graduation Studio - Veldacademie

Onderzoeksmentor: Dr. Ir. M. J. van Dorst

Ontwerpmentor: Ir. J. A. Vink

Bouwtechniekmentor: Ir. J. D. Fokkinga

Veldacademie mentoren: Otto Trienekens, Andrea Fitskie, Arie Romein

Rosemiek van der Linden
5189225
R.L.vanderLinden@student.tudelft.nl

2022/05/12

VOORWOORD

Blij met deze afstudeeropgave!

Mijn interesse ligt minder bij het bouwwerk zelf, maar veel meer bij het gebouw in zijn omgeving, de sociale context, passend bij de functie en bij de doelgroep, de mensen die er gebruik van gaan maken. Het ontwerp van het gebouw is voor mij daaraan ondergeschikt. Het gaat er mij meer om hoe een ontwerp kan helpen om mensen te verbinden, gezamenlijke doelen te ondersteunen en hoe het de samenhang in de omgeving en sociale context kan versterken. Daar ligt mijn drive. Zeker als het daarbij ook nog gaat om mensen aan de 'onderkant van de samenleving'.

Bij dit afstudeeronderzoek vallen alle stukjes op z'n plek. Mijn onderzoek kent wellicht een andere opbouw, dan puur bouwkundig. Met name het in kaart brengen van de sociale context, de doelgroep en hun behoeften en mogelijkheden, maken een groot deel uit van mijn onderzoek. Deze zijn name leidend om te komen tot uitgangspunten voor het te ontwerpen gebouw.

Een woord van dank aan mijn begeleiders van de Veldacademie, Otto Trienekens en Andrea Fitskie, de TU Delft en mentoren, Machiel van Dorst, Jacques Vink en Jelke Fokkinga, voor de steun, de inspiratie en de begeleiding.

Rosemiek van de Linden

SUMMARY

This research answers the question of whether bringing back craftsmanship in Rotterdam-South, specifically the Tarwewijk, can give a positive impulse and contribute to (more) employment and strengthen the local economy and resilience in the district.

Unemployment in Rotterdam-South is high. The problem is so big that already in 2011 a national program (National Program Rotterdam South, NPRZ) was started, to make attention neighborhoods stronger and more resilient. The Tarwewijk in Rotterdam-South is such a neighborhood of interest; employment, education and income levels are low. In order to catch up, the level of education, labor participation, housing quality and the neighborhood economy must improve.

Three qualitative methods were applied to the research: literature review, semi-structured interviews and open observations.

The following principles are the result of the research and together form promising combinations for a physical place to be designed: The place must be centrally located in the (residential) neighborhood, visible, accessible and approachable, so that connection and inspiration are created. In the place, manufacturing must be brought back in a form that fits the target group, residents of the Tarwewijk without starting qualifications (young people and the (long-term) unemployed). The new manufacturing industry must be future-oriented (circular, 'customer made' and small-scale). There is a need for smaller, flexibly usable spaces and shared facilities. Shared use of machinery and workshop makes space more affordable and encourages collaboration. The scale/size and logistics must fit within the network/weave of the Tarwewijk. Programming must fit the target group; a combination of work and learning with supervision. Local craftsmanship, where talents, practical knowledge and skills are stimulated are more important than educational level. There must be opportunities to give courses and workshops. The program must be inspiring and innovative (circular economy, reduction of emissions, use of new technology). Hospitality should provide connection

Supportive or complementary financing instruments, such as a neighborhood cooperative and/or social impact bonds, can provide opportunities for starting and sustaining the social makerspace.

Have fun reading!

SAMENVATTING

Dit onderzoek beantwoordt de vraag of het terugbrengen van ambachtschap in Rotterdam-Zuid, specifiek de Tarwewijk, een positieve impuls kan geven en kan bijdragen aan (meer) werkgelegenheid en versterking van de lokale economie en de veerkracht in de wijk.

De werkloosheid in Rotterdam-Zuid is groot. Het probleem is zo groot, dat al in 2011 een nationaal programma (Nationaal Programma Rotterdam Zuid, NPRZ) werd opgestart, om aandachtswijken sterker en veerkrachtiger te maken. De Tarwewijk in Rotterdam-Zuid is zo'n aandachtswijk; werkzaamheid, opleidings- en inkomensniveau zijn laag. Om de achterstand in te kunnen lopen moeten opleidingsniveau, arbeidsparticipatie, woonkwaliteit en de wijk economie omhoog.

Voor het onderzoek zijn drie kwalitatieve methoden toegepast: literatuuronderzoek, semi-gestructureerde interviews en open-observaties.

Onderstaande uitgangspunten zijn het resultaat van het onderzoek en vormen gezamenlijk kansrijke combinaties voor een fysieke te ontwerpen plek:

De plek moet zich centraal in de (woon)wijk bevinden, zichtbaar, laagdrempelig en toegankelijk, zodat er verbinding en inspiratie ontstaat. Op de plek moet het maken teruggebracht worden in een vorm die aansluit bij de doelgroep, bewoners van de Tarwewijk zonder startkwalificatie (jongeren en (langlangdurig) werklozen).

De nieuwe maakindustrie moet toekomstgericht zijn (circulair, 'customer made' en kleinschalig). Er is behoefte aan kleinere, flexibel inzetbare ruimtes en gedeelde voorzieningen. Gemeenschappelijk gebruik van machines en werkplaats maakt de ruimte betaalbaarder en stimuleert de samenwerking. De schaalgrootte/omvang en de logistiek moeten passen binnen het netwerk/weefsel van de Tarwewijk.

De programmering moet aansluiten bij de doelgroep; een samenspel van werk en leren met begeleiding. Lokaal ambachtschap, waarbij talenten, praktische kennis en vaardigheden gestimuleerd worden zijn belangrijker dan opleidingsniveau. Er moeten mogelijkheden zijn voor het geven van cursussen en workshops. Het programma moet inspirerend en vernieuwend zijn (circulaire economie, vermindering van emissie, gebruik van nieuwe technologie). Horecagelegenheid moet zorgen voor verblijven.

Ondersteunende of aanvullende financieringsinstrumenten, als een wijkcoöperatie en/of social impact bonds, kunnen mogelijkheden bieden voor het opstarten en in stand houden van de sociale makersplaats.

Veel leesplezier!

INHOUDSOPGAVE

0 Introductie.....8

1 Context.....14

1.1 Rotterdam(-Zuid) als havenstad.....16

1.2 Rotterdam(-Zuid) als veerkrachtige stad.....20

1.3 Rotterdam(-Zuid) als veranderstad.....24

2 Onderzoeksopzet.....28

2.1 Ontwerpopgave en doel.....30

2.2 Vraagstelling en methodiek.....32

2.3 Afbakening.....36

3 Literatuuronderzoek.....38

3.1 Onderkant van de arbeidsmarkt.....40

3.2 Ambachtelijke productie in de wijk.....48

3.3 Instrumenten voor financiering.....56

4 Veldonderzoek.....62

4.1 Wijkatelier op zuid.....64

4.2 Fietsenbank werkplaats.....68

4.3 Cultuurwerkplaats Tarwewijk.....72

4.4 Keilewerf 1.....76

4.5 Buurman.....80

4.6 Hout meubileringscollege.....84

5 Eindconclusie.....88

6 Implicaties ontwerp.....94

Bibliografie.....104

#00 INTRODUCTIE

Wereldwijd zijn de verschillen tussen arm en rijk in steden het grootst. Dat geldt ook voor Rotterdam. De economie in Rotterdam kent een stijgende lijn, met innovatie en circulariteit als cruciale en blijvende componenten (Rotterdam Makers District, 2017). Echter Rotterdam-Zuid blijft hierbij ver achter. De urgentie van het probleem is zo groot, dat al in 2011 een nationaal programma (Nationaal Programma Rotterdam Zuid, NPRZ) werd opgestart om de wijken sterker en veerkrachtiger te maken. Deze achterstandswijken, ook wel aandachtswijken genoemd, kampen met een complex van sociale en ruimtelijke problemen: werkloosheid, criminaliteit, weinig kans op ontwikkeling.

**“DE
WERKLOOSHEID IN
ROTTERDAM-ZUID
IS HET HOOGST VAN
DE HELE STAD. WE
HEBBEN OP ZUID 32
PROCENT VAN ALLE
ROTTERDAMMERS
WONEN, MAAR HET
IS 40 PROCENT VAN
DE MENSEN DIE EEN
UITKERING HEBBEN.
WE HEBBEN GEZEGD:
ROTTERDAM-
ZUID MOET NET
ZO OPGELEID EN
WERKEND WORDEN
ALS DE REST VAN DE
STAD.”**

- MARCO PASTORS, DIRECTEUR NPRZ

(Rijnmond, 2019)

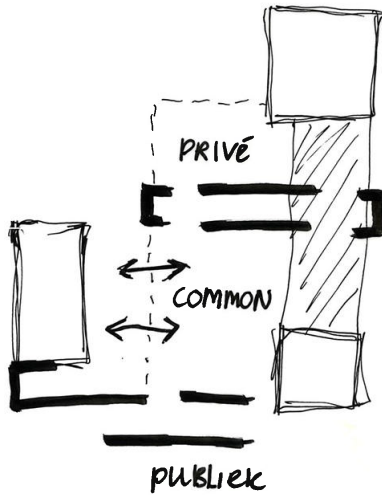
De Tarwewijk in Rotterdam-Zuid is zo'n wijk; werkzaamheid, opleidings- en inkomensniveau zijn laag. Om de achterstand in te kunnen lopen moeten opleidingsniveau, arbeidsparticipatie, woonkwaliteit en de wijkeconomie omhoog. Er is behoefte aan werkgelegenheid voor jongeren die hun eerste stappen op de arbeidsmarkt gaan zetten en voor werkzoekenden die nu nog afhankelijk zijn van een ww- en bijstandsuitkering (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019).

Om de veerkracht van Rotterdam-Zuid te vergroten probeert Rotterdam het 'maken', in een nieuwe vorm, terug te brengen in de stad. Een voorbeeld van deze innovatieve maakindustrie, waarbij de nieuwe economie van haven en stad samenkomt, is het Makers District (RDM, M4H). Dit wordt gezien als een groot succes als springplank voor jong, hoogopgeleid en ondernemend talent en creëert nieuwe werkgelegenheid (high tech). De verbinding met de wijk zelf lijkt echter volledig te missen omdat dit niet aansluit bij de behoeften van bewoners in de wijk (Veldacademie, M4H Wijk over de dijk, 2021).

Afbeelding 1: Schets Werkplaats
(Eigen illustratie, 2022)

Ook bewoners zonder of met beperkte startkwalificatie, aan de onderkant van de arbeidsmarkt, moeten mogelijkheden hebben om te participeren, emanciperen en moeten perspectief hebben op een duurzaam werkend leven. Passende en gerichte kennis en vaardigheden zijn essentieel om aan te kunnen haken en de samenleving te versterken. Zowel individueel als op het niveau van de wijk als geheel. Om de maakindustrie aan te laten sluiten op talenten van laag- en ongeschoolden, is het van belang om 'de trots van het maken', het ambachtchap, op wijkniveau terug te brengen (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019).

Afbeelding 2: Schets Publiek / Privé
(Eigen illustratie, 2022)

Een 'maakplaats', als fysieke plek in de wijk, maakt contact met en tussen buurtbewoners mogelijk en biedt niet alleen werkgelegenheid, maar ook kansen voor ontmoeting, verbinding en samenwerking, waardoor netwerken ontstaan en de sociale cohesie wordt vergroot; twee factoren die worden bestempeld als belangrijke voorwaarden voor een veerkrachtige wijk. .

Om te onderzoeken of het terugbrengen van ambachtschap in Rotterdam-Zuid, specifiek in de Tarwewijk, een positieve impuls kan geven en kan bijdragen aan (meer) werkgelegenheid en versterking van de lokale economie en de veerkracht in de wijk, is gekozen voor een aanpak waarbij literatuurstudie wordt gekoppeld aan praktijkvoorbeelden uit veldonderzoek. De aanpak is gericht op het beantwoorden van de volgende onderzoeksvraag:

**“WAT ZIJN KANSRIJKE
COMBINATIES OM HET
LOKAAL AMBACHTSCHAP
IN ROTTERDAM -
ZUID (TARWEWIJK)
TE STIMULEREN
EN BEWONERS,
MET BEPERKTE
STARTKWALIFICATIE,
MEER PERSPECTIEF
TE BIEDEN OM TE
PARTICIPEREN EN
EMANCIPEREN, ZODAT
DE VEERKRACHT VAN DE
WIJK WORDT VERSTERKT
EN ACHTERSTANDEN
WORDEN INGELOPEN?”**

Deze hoofdvraag wordt uitgesplitst in meerdere deelvragen om percepties van 'het maken in de stad' te verkennen en antwoorden te vinden. Hierbij worden drie kwalitatieve methoden toegepast: literatuuronderzoek, semi-gestructureerde interviews en open-observaties. De gezamenlijke resultaten hiervan bieden uitgangspunten/voorwaarden voor ontwikkeling van een plek in de wijk die reële kansen biedt om het lokaal ambachtschap in Rotterdam-Zuid (Tarwewijk) daadwerkelijk te kunnen stimuleren en zo bewoners van de wijk, met beperkte startkwalificaties, perspectief te kunnen bieden op werk

Na deze introductie wordt in hoofdstuk 1 ingegaan op relevante ontwikkelingen in de stad Rotterdam als geheel en Rotterdam-Zuid en de Tarwewijk in het bijzonder. In hoofdstuk 2 wordt de onderzoeksopzet, met ontwerpogave en doel, vraagstelling en methodiek en afbakening beschreven. Hoofdstuk 3 bevat een overzicht van de bevindingen van het literatuuronderzoek en gaat in op drie deelonderwerpen: 1) de onderkant van de arbeidsmarkt (doelgroep, mogelijkheden, vraag en aanbod), 2) een nieuwe vorm van maken (definitie, evolutie, toekomst) en 3) financieringsmogelijkheden (wijkcoöperatie, social impact bonds). Ieder deelonderwerp behandelt een deelvraag. In hoofdstuk 4 worden een aantal praktijkvoorbeelden van ambachtelijke productie in Rotterdam beschreven. In hoofdstuk 5 komen wordt de hoofdvraag beantwoord. Hoofdstuk 6 geeft implicaties voor een eerste opzet voor een ontwerp van een plek in de Tarwewijk voor het stimuleren van lokaal ambachtschap.

#01 CONTEXT

Als start van het onderzoek wordt ingegaan op relevante ontwikkelingen in Rotterdam als geheel en Rotterdam-Zuid en de Tarwewijk in het bijzonder. Door analyse van deze context komen zowel problemen als kansen voor Rotterdam(-Zuid) in beeld, die als uitgangspunt dienen voor het onderzoek. Hierbij wordt in paragraaf 1.1 een kort historisch perspectief geschetst van de ontwikkeling van Rotterdam als havenstad. Paragraaf 1.2 gaat in op het belang van het versterken van de veerkracht van de stad Rotterdam als geheel en aandachtswijken in het bijzonder. In paragraaf 1.3 worden de vijf langetermijndoelen in de nieuwe omgevingsvisie van Rotterdam behandeld, die daarbij als handvat kunnen dienen.

**“ROTTERDAM
IS EEN STAD OM
TROTS OP TE
ZIJN - EN IK BEN
ONTZETTEND TROTS
OP ROTTERDAM!
DE KLEINE
NEDERZETTING
‘ROTTA’ AAN DE
OEVER VAN DE
ROTTE IS IN DE
LOOP DER EEUWEN
UITGEGROEID TOT
DE GROTE STAD
VAN NU. DAT HEEFT
ROTTERDAM AAN
ZIJN INWONERS
TE DANKEN,
VAN DE EERSTE
KOLONISTEN
TOT DE HUIDIGE
BEWONERS”**

- AHMED ABOUTALEB

(Rotterdam Resilience Strategie, 2017)

ROTTERDAM(-ZUID) ALS HAVENSTAD

1.1

Afbeelding 3: Oude Haven, 1945

Afbeelding 4: Overstroomd

Afbeelding 5: Oude Haven, 1899

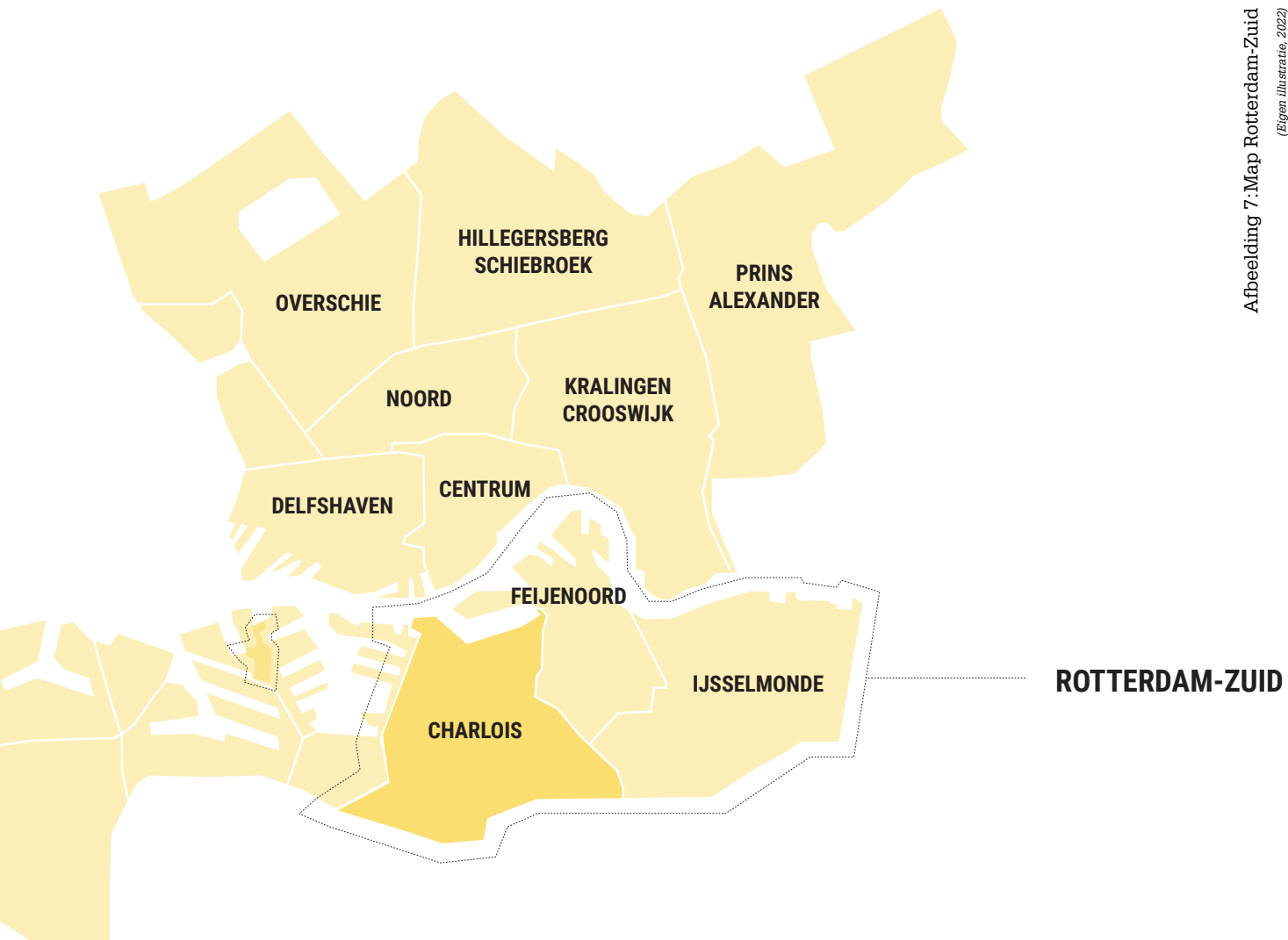
Afbeelding 6: Oude Haven, 1935

Rotterdam, ontstaan als vissersdorpje aan de Rotte (Rotta Nova), is uitgegroeid tot een 21e-eeuwse havenstad van wereldformaat. De stad heeft verschillende crises achter de rug (zoals overstromingen en oorlogen) en kent een continue instroom van mensen van buiten de stad, eerst van elders uit het land, later van elders binnen Europa en daarbuiten. Inmiddels telt Rotterdam 175 nationaliteiten (Rotterdam Resilience Strategie, 2017).

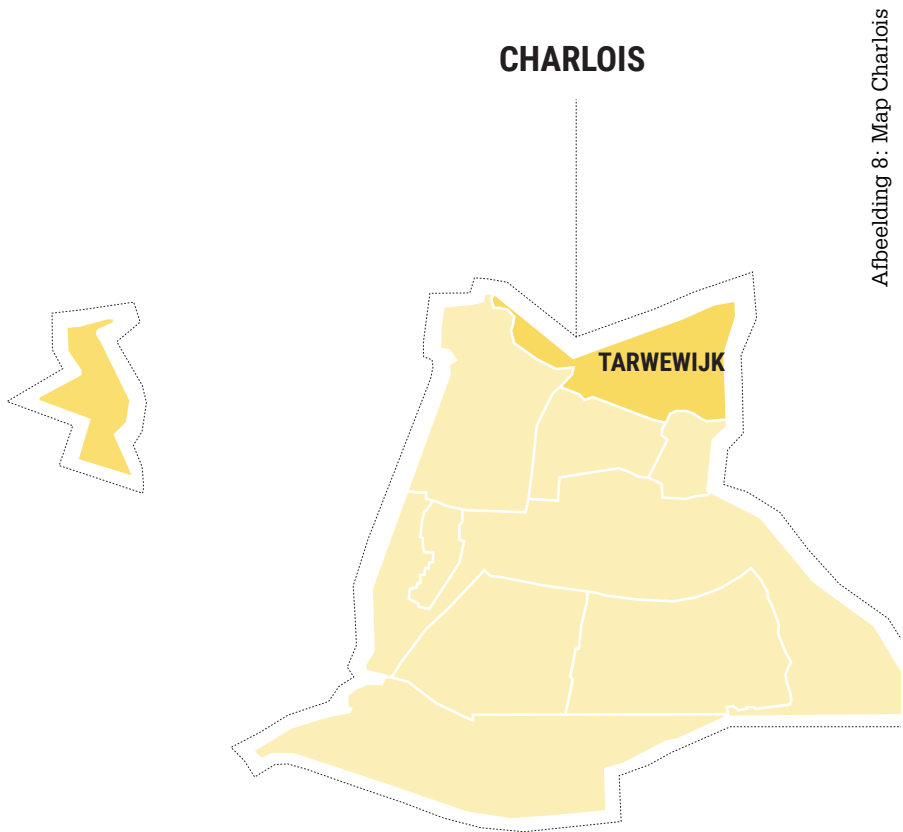
Het ontstaan van Rotterdam Zuid (Charlois, Feijenoord, IJsselmonde en Tarwewijk) is verbonden met de ontwikkeling van de Rotterdamse haven, eind 19e eeuw. De economische bedrijvigheid in de haven had een grote aanzuigende werking op arbeidskrachten. In de jaren '60 en '70 kwamen goedkope arbeidskrachten uit zuidelijke landen (gastarbeiders) in groten getale naar de haven om het werk te doen waar de autochtone bevolking zich te goed voor voelde. Om deze arbeiders te huisvesten werden woonwijken met goedkope woningen uit de grond gestampt (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019). Zo ontstond in Zuid, in relatief korte tijd, een geheel nieuw stadsdeel van experiment voor industrie en nieuwe woonvormen (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021).

De Rotterdamse haven is nog altijd de grootste haven van Europa en de 10e van de wereld en biedt veel werkgelegenheid (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021). In de jaren '80 waren er twee ontwikkelingen ten nadele van Zuid. De havenactiviteiten verschoven steeds verder westwaarts, waardoor de werkgelegenheid in Zuid afnam. Daarnaast wees de overheid in die periode verschillende gemeenten rond Rotterdam aan als groeikernen, met aantrekkelijke huisvesting (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019).

Maar er is ook hoop voor Zuid. In de Havenvisie 2030 is het streven de Rotterdamse haven koploper te maken op het gebied van duurzame en efficiënte ketens (Havenvisie 2030, 2019). Er wordt de expliciete keuze gemaakt om een bijdrage te leveren aan het creëren van maatschappelijke en economische meerwaarde. Hierdoor biedt de haven ook weer nieuwe kansen voor de ontwikkeling van Zuid.

Abbeelding 7: Map Rotterdam-Zuid
(Eigen illustratie, 2022)

Abbeelding 8: Map Charlois
(Eigen illustratie, 2022)

Dit geldt ook voor de Tarwewijk, waar dit afstudeeronderzoek zich specifiek op richt.

De Tarwewijk ligt in het stadsdeel Rotterdam-Zuid, in de deelgemeente Charlois (Wijkprofiel Rotterdam, 2020b). De wijk ligt centraal ten zuiden van de Maashaven en is ontstaan tussen 1900 en 1930 om havenarbeiders te huisvesten (Gemeente Rotterdam, z.d.) De wijk dankt z'n naam aan de graanverwerking die voornamelijk plaats vond op de kades. Hoewel van oorsprong een arbeiderswijk, zijn er nu ook behoorlijk veel economische functies te vinden (Wijkcomité Tarwewijk, 2018).

Woonfunctie

Tarwewijk

Rotterdam

0% 20% 40% 60% 80% 100%

M2 objecten met niet-woonfunctie M2 met woonfunctie

Figuur 1 : Woonfunctie
(Wijkprofiel Rotterdam Tarwewijk, 2020)

ROTTERDAM(-ZUID) ALS VEERKRACHTIGE STAD

1.2

Abbeelding 9: Buurtsuper Tarwewijk

Abbeelding 10: Wijkcomité Tarwewijk

Abbeelding 11: Groen Tarwewijk

**“100 RESILIENT CITIES
(100RC), ONDERSTEUND
DOOR DE ROCKEFELLER
FOUNDATION, HEEFT ALS
DOEL OM STEDEN OVERAL
TER WERELD TE HELPEN
OM HUN VEERKRACHT
TE VERSTERKEN ALS
ANTWOORD OP DE FYSIEKE,
SOCIALE EN ECONOMISCHE
UITDAGINGEN VAN DE 21STE
EEUW. 100RC ONDERSTEUNT
HET IDEE EN DE VISIE
DAT HET NIET ALLEEN
GAAT OM INCIDENTEN
(AARDBEVINGEN, BRANDEN,
OVERSTROMINGEN, ETC.)
MAAR OOK OM SPANNINGEN
DIE HET FUNCTIONEREN VAN
EEN STAD DAGELIJKS OF
REGELMATIG ONDERMIJNEN”**

**(ROTTERDAM RESILIENCE STRATEGIE,
2017)**

Cultureel zelfbewustzijn en economische zelfstandigheid zijn belangrijke uitgangspunten voor een vitale gemeenschap. Zij bepalen de kwaliteit van de leefomgeving als geheel en de veerkracht van de gemeenschap (Oosterling, 2008).

Veerkracht is de vertaling van het begrip resilience (Rotterdam Resilience Strategie, 2017). Een definitie voor: weerbaarheid, veerkracht en toekomstgerichtheid; het vermogen om te overleven, zich aan te passen en te groeien. Om de veerkracht in een wijk of stad, in relatie tot de economie en de leefbaarheid, te versterken worden er strategieën ontwikkeld, zoals het 100 Resilient Cities initiatief.

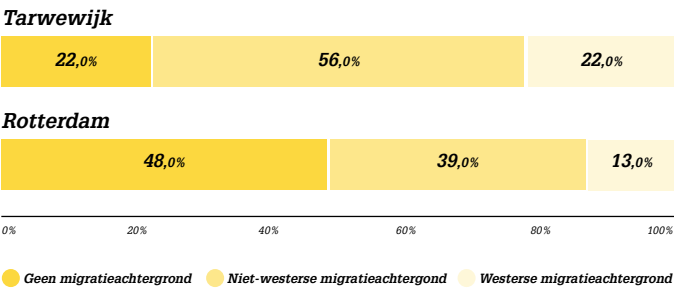
Ook in de stad Rotterdam wordt deze resilience strategie toegepast om de veerkracht te vergroten, waarbij in de aandachtswijken de nadruk ligt op het versterken van de sociale en economische veerkracht. Want ondanks dat Rotterdam al flinke stappen in de goede richting naar een veerkrachtige stad met veel werkgelegenheid heeft gezet, blijkt Rotterdam-Zuid (nog altijd) achter te blijven.

De werkloosheid is in Rotterdam-Zuid het hoogst van de gehele stad (Rijnmond, 2019). Door corona is deze achterstand nog meer zichtbaar geworden; de getroffen Corona-maatregelen raken voornamelijk de kwetsbare buurten (Veldacademie, Samen sterk in Coronatijd, 2021) (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020). De gevolgen van de coronacrisis op het dagelijks leven bleken en blijken groot, zowel economisch als sociaal.

Het besef van het belang van een (hechte) buurtgemeenschap met voldoende veerkracht is daardoor gegroeid. Ontmoetingsplekken in de wijk, laagdrempelig en vrij toegankelijk, zijn daarbij een voorwaarde.

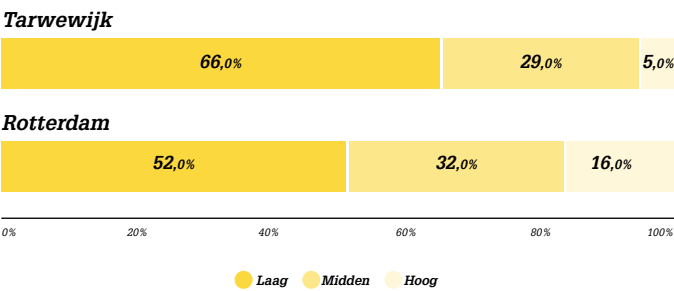
Het Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ) heeft als doel het verkleinen van de achterstand van de bewoners en het verbeteren van de leefbaarheid. Het NPRZ richt zich op het bereiken van een hoger opleidingsniveau en (meer) werkzaamheid voor de bewoners van Zuid. Centraal staan de bewoners: hoe beter het met de bewoners gaat, hoe beter het gaat met Zuid (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019). Voor een stabiele en positieve toekomst is het hebben van werk essentieel. Werk zorgt naast inkomen ook voor een gezond ritme, eigenwaarde en zingeving. Daarom moeten mensen gestimuleerd en ondersteund worden om de stap naar werken te (durven) maken.

Migratieachtergrond

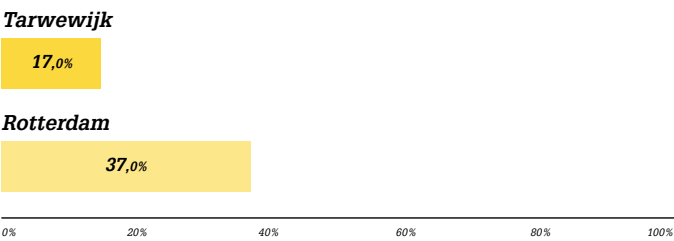
Figuur 2: Migratieachtergrond
(Wijkprofiel Rotterdam Tarwewijk, 2020)

Salarisniveau bevolking

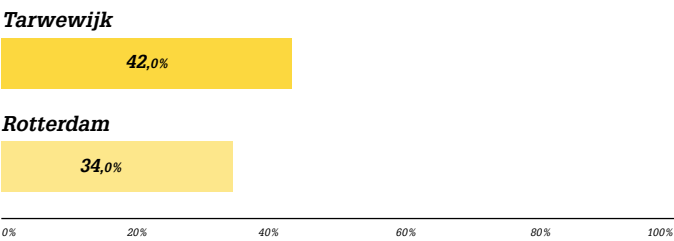
Figuur 3: Salarisniveau
(Wijkprofiel Rotterdam Tarwewijk, 2020)

Werkenden

Figuur 4: Werkenden
(Wijkprofiel Rotterdam Tarwewijk, 2020)

Bewoners zonder startkwalificatie

Figuur 5: Startkwalificatie
(Wijkprofiel Rotterdam Tarwewijk, 2020)

De Tarwewijk is een specifieke aandachtswijk van het Nationaal programma Rotterdam-Zuid (Wijkcomité Tarwewijk, 2018). Tarwewijk telt ruim 12.000 inwoners, veelal van niet westerse afkomst. Er wonen veel jonge gezinnen met kinderen. Een kwart van de bevolking is jonger dan 25 en slechts 6% is ouder dan 65 jaar (Gemeente Rotterdam, z.d.). De inkomens zijn laag, net als het opleidings- en inkomensniveau en de participatiegraad. Taalbarrières spelen een rol (Wijkprofiel Rotterdam, 2020b). De woningen (ruim 5.800) zijn grotendeels gestapeld en klein. Er is sprake van een grote in-/uitstroom van bewoners; ongeveer 1/3 per jaar. Hierdoor ontbreekt de sociale binding in de wijk en de botsing van mentaliteiten is voelbaar. De veiligheid in de wijk baart zorgen.

De Tarwewijk moet veerkrachtiger worden. Zo wordt gestreefd naar betere netwerken in de wijk en het versterken van de bewoners, door in te zetten op goede begeleiding. Het doel voor de komende jaren is dat er meer mensen naar vermogen actief worden in en voor de wijk. De stap naar werk moet gemakkelijker worden gemaakt, waarbij ook aandacht moet zijn voor realisatie van stageplekken (Wijkcomité Tarwewijk, 2018). Het creëren van werkgelegenheid versterkt niet alleen de veerkracht van de wijk, maar ook de individuele gezondheid; het biedt meer zekerheid en het geeft een ‘doel’ in het leven. Samenredzaamheid in de wijk is belangrijk (Wijkcomité Tarwewijk, 2018). Een goede detailhandel-structuur en lokaal ondernemerschap zijn daarbij essentieel. Participatie en emancipatie zijn hierbij kernwoorden; iedereen doet mee.

ROTTERDAM(-ZUID) ALS VERANDERSTAD

1.3

Afbeelding 15: Gezonde stad

Afbeelding 13: Compacte stad

Afbeelding 12: Duurzame stad

Afbeelding 14: Inclusieve stad

***“ROTTERDAM STAAT
VOOR VERANDERING. VAAK
VEROORZAAKT DOOR MENSEN
DIE NAAR DE STAD TROKKEN
OF DOOR GEBEURTENISSEN
ERGENS OP DE WERELD DIE
GEVOLGEN HADDEN VOOR DE
OPEN STAD DIE ROTTERDAM
ALTIJD IS GEWEEST. MAAR
NET ZO VAAK KWAMEN DIE
VERANDERINGEN DOOR
DE ONDERNEMERSZIN VAN
ROTTERDAMMERS ZELF.”***

***- WETHOUDER BOUWEN, WONEN
EN ENERGIETRANSITIE GEBOUWDE
OMGEVING***

(Omgevingsvisie Rotterdam, 2021)

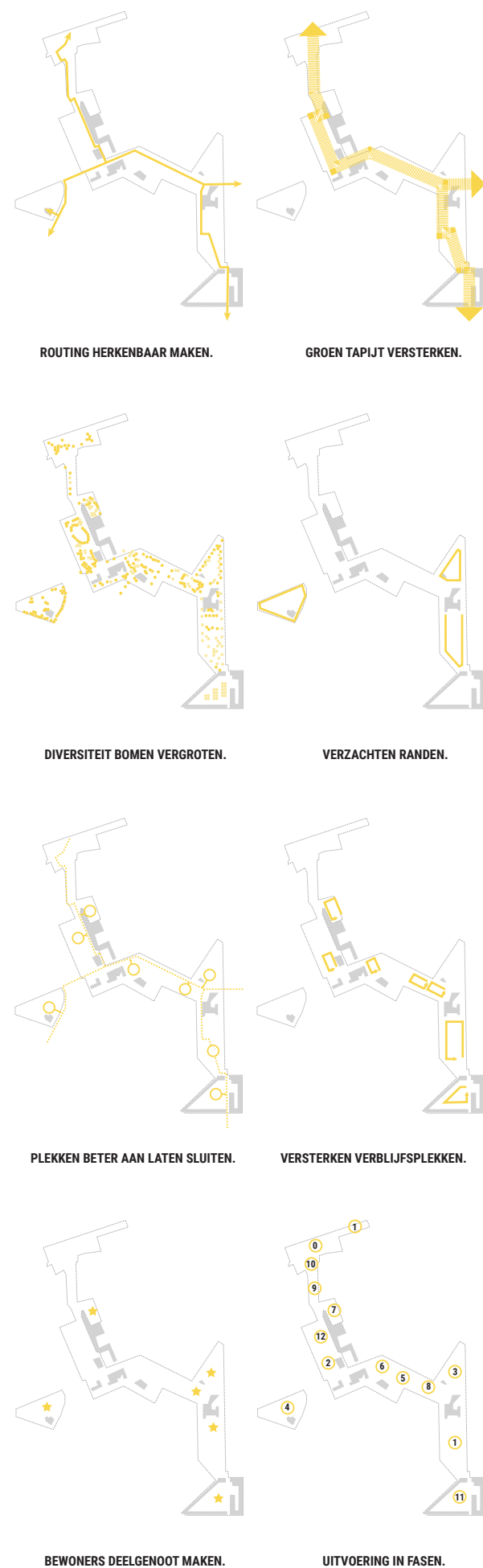

Afbeelding 16: Productieve stad

In de nieuwe omgevingsvisie voor Rotterdam wordt gekozen voor goede groei (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021); groei draagt aan het welzijn van de inwoners, aan een duurzame samenleving, aan economische vooruitgang en een goede fysieke leefomgeving (leven, wonen, werken, studeren en recreëren). Vijf langetermijndoelen staan centraal:

- 1. De compacte stad;**
Kernpunten binnen de compacte stad, waarin ruimte schaars is, zijn functiemening, het stapelen van functies en het verlevendigen van de plinten van gebouwen, zodat een goede relatie met de straat ontstaat.
- 2. De inclusieve stad;**
De inclusieve stad geeft ruimte voor burgerinitiatieven door aanbod van betaalbare (werk)ruimte om samen te maken en te klussen. Daarnaast dient de openbare ruimte zo ingericht en geprogrammeerd te worden dat het door diverse groepen gebruikt wordt en het ontmoeting mogelijk maakt.
- 3. De gezonde stad;**
De gezonde stad brengt groen terug in de wijk, verbindt wijken door fiets- en/of looproutes en creëert balans tussen rust en ruring.
- 4. De productieve stad;**
De productieve stad biedt betaalbare werkruimten in de wijk, doorgroeimogelijkheden door een leerwerk omgeving en toegang tot machines voor productie. Er is behoefte aan ruimte voor nieuwe maakindustrie in de stad, die een mix van maken en wonen mogelijk maakt.
- 5. De duurzame stad;**
De duurzame stad zet in op hernieuwbare energiebronnen, gebruik van duurzame materialen en nieuwe technieken, efficiëntere logistiek en verduurzaming van bestaande gebouwen. Daarnaast is er behoefte aan repair cafés voor het repareren en delen van kleding, elektronica en meubels voor hergebruik van goederen.

Deze vijf perspectieven bieden handvatten om in aandachtswijken in Rotterdam de veerkracht te versterken. Het doel van deze omgevingsvisie is dat alle vijf perspectieven in deze wijken terugkomen. Aangezien de problematiek per wijk verschilt, is maatwerk nodig (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021).

Figuur6: Uitgangspunten nieuwe loop-, fietsroute
(Campus Tarwewijk Gemeente Rotterdam, 2018)

De Tarwewijk is één van de aandachtswijken waar de nieuwe omgevingsvisie op focust (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021).

De inrichting van de wijk, met name de publieke ruimte (inclusief maatschappelijke voorzieningen), is van groot belang voor meedoen en ontmoeten.

Nieuwe ontwikkelingen op blok- of wijkniveau bieden kansen om een duurzaam verschil te maken.

Gezondheid, inclusiviteit en productiviteit worden beïnvloed door wat er in de wijk gebeurt. Daarom wordt er gestreefd naar mogelijkheid van een (woon) carrière in eigen wijk en een gezonde en levendige wijk economie met ruimte voor buurtinitiatieven en werkgelegenheid dicht bij huis. De maatschappelijke, recreatieve en commerciële functies moeten passen bij de Tarwewijk.

Om meer inclusiviteit in de wijk te bereiken is het belangrijk dat de dagelijkse voorzieningen binnen handbereik liggen en via veilige loop- en fietsroutes bereikbaar zijn. Er is een voorstel voor een nieuwe voetgangers- en fietsersbrug over de Maashaven, zodat er in de toekomst een nieuwe route zal ontstaan tussen het centrum van Rotterdam via de Erasmusbrug en de Kop van Zuid naar Zuidplein. De Tarwewijk ligt midden op deze route. Dit vraagt om herbestemming van woonblokken en de openbare ruimte daaromheen in buurten gelegen aan deze route (Zwartewaalstraat, Mijnsherenplein en Mijnkintbuurt).

Deze herbestemming biedt mogelijkheden om in de Tarwewijk een plek te realiseren die zich richt op lokaal ambachtenschap door ruimte te bieden voor kleine (startende) ondernemers in de wijk of door transformatie van bedrijfsruimten naar woon(werk) panden (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019).

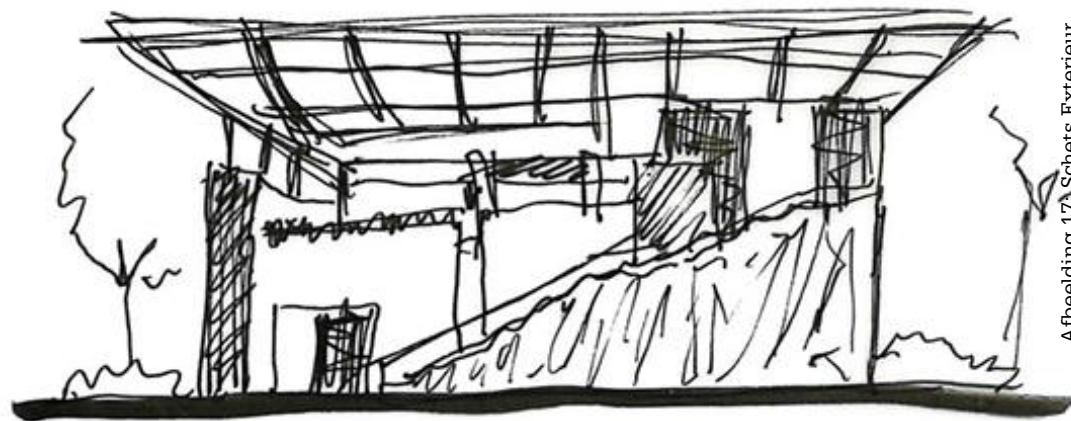
#02

ONDERZOEKS- OPZET

Rotterdam Zuid heeft minder veerkracht; zowel de werkzaamheid, als het opleidings- en inkomensniveau zijn laag. Juist voor de aandachtswijken als de Tarwewijk leeft het besef dat de sociale samenhang en de lokale economie in dit gebied vooruit moeten. Een goede detailhandel-structuur en levendig lokaal ondernemerschap dragen bij aan de woonomgeving en de veerkracht van een wijk (Platform 31, 2015). Participatie en emancipatie zijn hierbij kernwoorden.

**EEN ONDERZOEK
NAAR KANSRIJKE
COMBINCATIES
OM HET LOKAAL
AMBACHTSCHAP IN
ROTTERDAM-ZUID
(TARWEWIJK)
TE STIMULEREN
EN BEWONERS,
MET BEPERKTE
STARTKWALIFICATIE,
MEER PERSPECTIEF
TE BIEDEN OM TE
PARTICIPEREN EN
EMANCIPEREN,
ZODAT DE
VEERKRACHT VAN
DE WIJK WORDT
VERSTERKT EN
ACHTERSTANDEN
WORDEN INGELOPEN.**

**“HET ONTWERPEN
VAN EEN INSPIRERENDE
VERBINDENDE
‘MAAKPLAATS’ OM
DE BEWONERS VAN
ROTTERDAM-ZUID
(TARWEWIJK) MEER
PERSPECTIEF TE BIEDEN,
TE LATEN PARTICIPEREN
EN EMANCIPEREN OM
DE VEERKRACHT VAN
DE WIJK TE VERSTERKEN
EN ACHTERSTANDEN TE
VERKLEINEN.”**

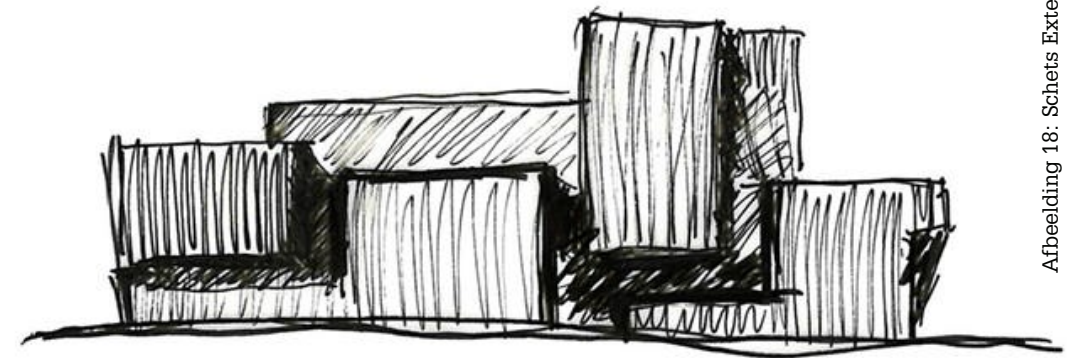

Afbeelding 17: Schets Extérieur
(Eigen illustratie, 2022)

Een tweeledige ontwerpopgave ligt in het verschiet:

“Een fysieke ruimte voor het stimuleren en ontwikkelen van talenten, kwaliteiten en ambities van buurtbewoners, als opstap naar werk in een ambacht.”

“Een fysieke ruimte voor ontmoeting, verbinding en samenwerking.”

Afbeelding 18: Schets Extérieur 2
(Eigen illustratie, 2022)

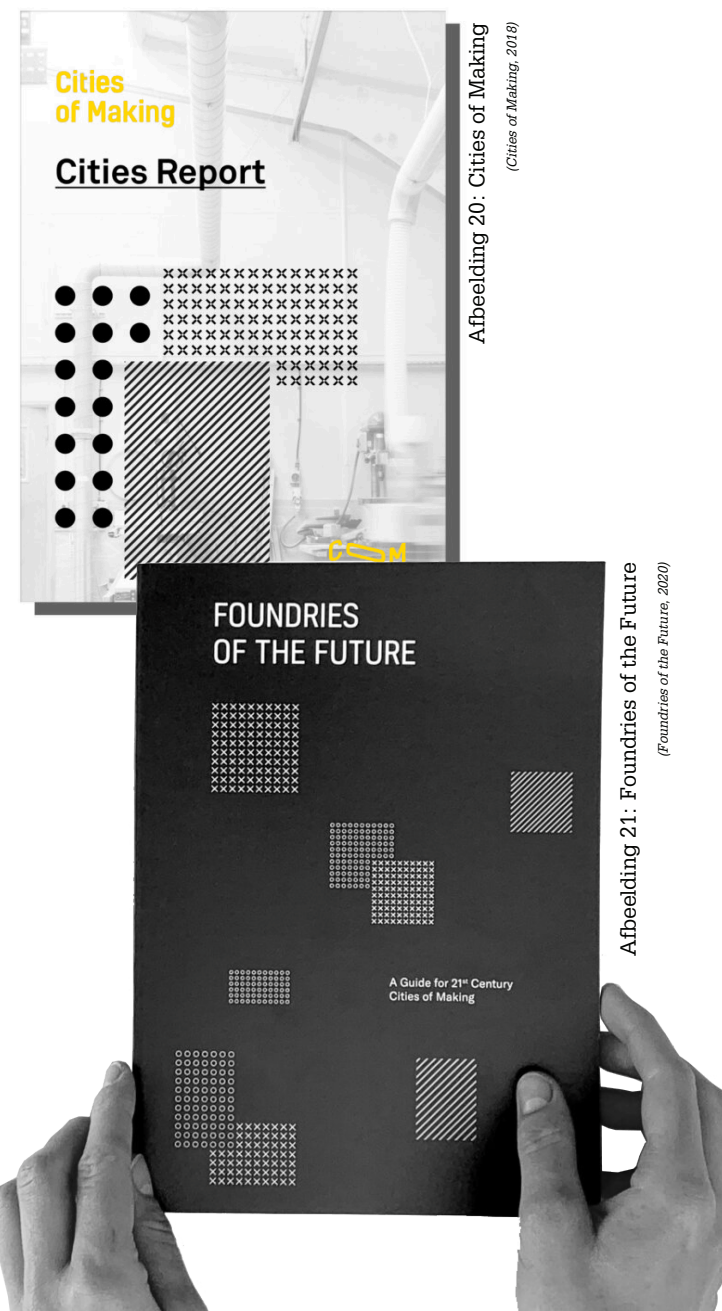
Het doel van deze ontwerpopgave is het creëren van een fysieke plek voor opstap naar werk en hulp bij opstart en groei van lokaal ondernemerschap in ambachtschap.

Een plek dus voor het terugbrengen en optimaliseren van ambachtschap, het creëren van banen, het aanpakken van de werkloosheid en het stimuleren van lokale economische groei en laagdrempelige interactie. Zo ontstaat er een netwerk voor sociale cohesie en veerkracht.

“WAT ZIJN KANSRIJKE COMBINATIES OM HET LOKAAL AMBACHTSCHAP IN ROTTERDAM -ZUID (TARWEWIJK) TE STIMULEREN EN BEWONERS, MET BEPERKTE STARTKWALIFICATIE, MEER PERSPECTIEF TE BIEDEN OM TE PARTICIPEREN EN EMANCIPEREN, ZODAT DE VEERKRACHT VAN DE WIJK WORDT VERSTERKT EN ACHTERSTANDEN WORDEN INGELOPEN?”

Afbeelding 19: How to develop a city that makes? (Foundries of the Future, 2020)

Afbeelding 20: Cities of Making (Cities of Making, 2018)

Afbeelding 21: Foundries of the Future (Foundries of the Future, 2020)

Het onderzoek is opgedeeld in drie onderdelen met ieder één deelvraag om uiteindelijk de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

Om inzicht te krijgen in behoeften en mogelijkheden voor een plek ter stimulering van lokaal ambachtsschap lijkt een combinatie van kwalitatieve methoden (interviews, observaties en literatuuronderzoek) het meest geschikt voor dit onderzoek. De eerste onderzoeksmethode, literatuuronderzoek, wordt ingezet om de drie deelvragen te beantwoorden en maakt het mogelijk gegevens te verzamelen over de onderkant van de arbeidsmarkt, productie/maken in de stad en instrumenten ter ondersteuning voor financiering. De tweede en derde methoden, semi gestructureerd interviewen en open observeren, helpen bij het toetsen van het literatuuronderzoek aan de praktijk door gegevens over organisatie, locatiecontext, doelgroep, activiteiten, (ruimtelijke) kwaliteiten en beperkingen van verschillende praktijkvoorbeelden te verzamelen. De (ruimtelijke) kwaliteiten en beperkingen zullen geannoteerd worden in de gemaakte foto's.

In hoofdstuk 3 worden de resultaten van de literatuurstudie weergegeven aan de hand van deelvragen:

1. Onderkant van de arbeidsmarkt

Deelvraag:

Wat is nodig om de mensen aan de 'onderkant van de arbeidsmarkt' een opstap te bieden naar werk waar op de arbeidsmarkt behoefte aan is?

Middel:

Analyseren van 'Nationaal Programma Rotterdam-Zuid', omgevingsvisies en literatuur over de onderkant van de arbeidsmarkt.

2. Ambachtelijke productie in de wijk

Deelvraag:

Wat wordt bedoeld met ambachtelijke productie en in welke vorm kan het 'maken' worden teruggebracht in de wijk, zodat het aansluit op de behoeften en mogelijkheden van de bewoners?

Middel:

Analyseren van 'Vakmanstad', 'Foundries of the future', 'City of Making'.

3. Instrumenten voor financiering

Deelvraag:

Welke financieringsinstrumenten kunnen bijdragen aan het vergemakkelijken van het realiseren van een sociale makersplaats, zodat er meer perspectief wordt geboden om de desbetreffende doelgroep te laten participeren en emanciperen?

Middel:

Analyseren van 'Social Impact Bonds' en 'Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk'.

In hoofdstuk 4 worden praktijkvoorbeelden van het veldonderzoek beschreven.

Literatuurstudie en veldonderzoek samen bieden een opstap voor een Programma van Eisen, als eerste stap voor de ontwerpfase. Hieronder schematisch weergegeven:

ONDERZOEK

A Literatuur (Theorie)

Onderkant van de arbeidsmarkt

Deelvraag:
Wat is nodig om de mensen aan de ‘onderkant van de arbeidsmarkt’ een opstap te bieden naar werk waar op de arbeidsmarkt behoefte aan is?

Middel:
Analyseren van ‘Nationaal Programma Rotterdam-Zuid’, ‘Omgevingvisies en literatuur over de onderkant van de arbeidsmarkt.’

Ambachtelijke productie in de wijk

Deelvraag:
Wat wordt bedoeld met ambachtelijke productie en in welke vorm kan het ‘maken’ worden teruggebracht in de wijk, zodat het aansluit op de behoeften en mogelijkheden van de bewoners?

Middel:
Analyseren van ‘Vakmanstad’, ‘Foundries of the future’ en ‘Cities of Making’.

Mogelijkheden voor financiering

Deelvraag:
Welke financieringsinstrumenten kunnen bijdragen aan het vergemakkelijken van het realiseren van een sociale makersplaats, zodat er meer perspectief wordt geboden om de desbetreffende doelgroep te laten participeren en emanciperen?

Middel:
Analyseren van ‘Social Impact Bonds’ en ‘Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk’.

B Casuïstiek (Praktijk)

Ambachtelijke productie in Rotterdam

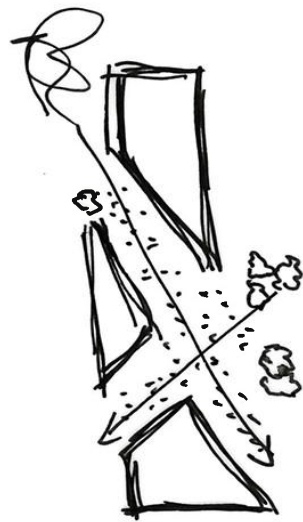
Praktijkvoorbeelden:
het Wijkatelier op Zuid, de Fietsenbank werkplaats, de Cultuurwerkplaats Tarwewijk, Keilewerf 1, Buurman en het Hout Meubileringscollege

Middel:
Open observeren en semigestructureerd interviewen van de praktijkvoorbeelden

ONTWERP

PROGRAMMA VAN EISEN

Figuur 7: Methodiek
(Eigen figuur, 2022)

Afbeelding 22: Schets Zichtlijnen
(Eigen illustratie, 2022)

**“STIMULEREN VAN
LOKALE ECONOMIE EN
BEDRIJVGIGHEID”**

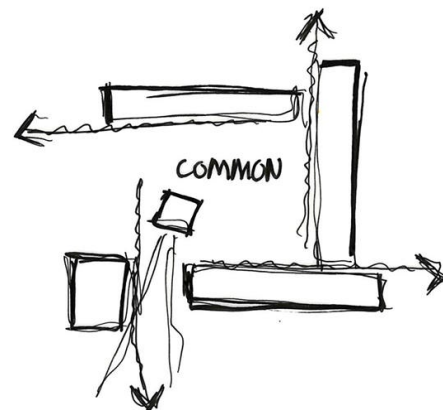
**“TERUGBRENGEN VAN
AMBACHTSCHAP”**

“TROTS VAN HET MAKEN”

**“INTERACTIE EN
VERBINDING”**

“LOCATIE SPECIFIEK”

**“BEWONERS ZONDER
OF MET BEPERKTE
STARTKWALIFICATIE”**

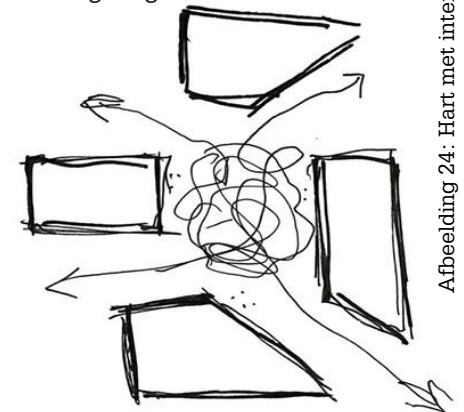

Afbeelding 23: Schets Common Space
(Eigen illustratie, 2022)

De focus van het onderzoek ligt op het stimuleren van lokale economie en bedrijvigheid in de Tarwewijk door het terugbrengen van ambachtschap (de trots van het maken) en de interactie en verbinding die ontstaat door deze bedrijvigheid. Randvoorwaarden voor de te onderzoeken ondernemingen/referenties zijn:

- Locatie specifiek
- Verbinding/interactie met de wijk

De bewoners van de Tarwewijk zonder of met beperkte startkwalificaties, die aan de onderkant van de arbeidsmarkt staan, zijn de doelgroep. Het onderzoek richt zich niet op jong, hoogopgeleide creatievelingen (zoals het Makers District), want dit leidt tot gentrificatie. Het onderzoek richt zich niet op mensen die niet willen, maar juist op mensen die graag willen en net dat opstapje missen.

Afbeelding 24: Hart met interactie
(Eigen illustratie, 2022)

De nadruk ligt op haalbaarheid in de Tarwewijk in relatie tot de speerpunten van Rotterdam: de compacte stad, de inclusieve stad, de gezonde stad, de productieve stad en de duurzame stad (zie Rotterdam als veranderstad).

Financiële haalbaarheid valt buiten de scope van dit onderzoek. Wel wordt ingegaan op een tweetal instrumenten (wijkcoöperatie, social impact bonds) die de realisatie en het in stand houden van een sociale makersplaats financieel zouden kunnen ondersteunen.

#03

LITERATUUR- ONDERZOEK

Op basis van literatuurstudie wordt in onderstaande paragrafen antwoord gegeven op de deelvragen. Beantwoording van deze deelvragen in combinatie met het veldonderzoek, dat beschreven wordt in het volgende hoofdstuk, leidt tot uitgangspunten/eisen waar kansrijke combinaties als bedoeld in de hoofd aan moeten voldoen.

Wat is nodig om mensen aan de 'onderkant van de arbeidsmarkt' een opstap te bieden naar werk waar op de arbeidsmarkt behoefte aan is?

Wat wordt bedoeld met ambachtelijke productie en in welke vorm kan het 'maken' worden teruggebracht in de wijk, zodat het aansluit op de behoeften en mogelijkheden van de bewoners?

Welke financieringsinstrumenten kunnen bijdragen aan het vergemakkelijken van het realiseren van een sociale makersplaats, zodat er meer perspectief wordt geboden om de desbetreffende doelgroep te laten participeren en emanciperen?

**“WAT IS NODIG OM
DE MENSEN AAN DE
‘ONDERKANT VAN DE
ARBEIDSMARKT’ EEN
OPSTAP TE BIEDEN
NAAR WERK WAAR OP
DE ARBEIDSMARKT
BEHOEFTE AAN IS?”**

Afbeelding 25: Onderkant van
de arbeidsmarkt

(Werkloosheid, 2020)

Met de ‘onderkant van de arbeidsmarkt’ wordt het deel van de arbeidsmarkt bedoeld, waar mensen niet of laaggeschoold zijn, het werk uit elementaire taken bestaat en lonen relatief laag zijn (Verwey-Jonger Instituut, 2020) (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015). Banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt hebben als kenmerk dat zij geen specifieke vooropleiding vereisen (De Graaf-Zijl, 2015).

Door macro-economische ontwikkelingen en technologische vooruitgang neemt het aantal banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt minder hard toe (Tweede kamer, 2006).

De werkloosheid onder laagopgeleiden is dan ook aanmerkelijk groter dan onder hoogopgeleiden. Mensen zonder of met beperkte startkwalificatie zijn kwetsbaar op de arbeidsmarkt. Het is voor deze groep moeilijk een baan te vinden en/of te behouden en naar vermogen deel te nemen aan de maatschappij (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2019). Als ze wel werk hebben is er vaak sprake van een lage werkzekerheid (tijdelijk, conjunctuurgevoelig) (Tweede kamer, 2006). Volgens de overheid is een mbo2-, een havo- of vwo-diploma de minimale voorwaarde voor een duurzame baan, voor voldoende inkomen en voor een volwaardige plek in de samenleving. Wie hier niet aan voldoet valt onder de groep “geen startkwalificaties”. Deze groep is groot in de Tarwewijk.

Voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie is het van belang dat iedereen die kan participeren op de arbeidsmarkt daadwerkelijk participeert; werk staat boven uitkering (Tweede kamer, 2006). Daarom is het van belang om met gericht beleid toegang tot de arbeidsmarkt voor deze groepen te vergroten.

3.1.1

DOELGROEP

Aan de onderkant van de arbeidsmarkt bevinden zich voornamelijk (Denktank Coronacrisis, 2020):

- Nieuwe en recente arbeidsmarkttoetreders (zoals jongeren);
- Werkenden met algemene onzekerheden over de toekomst van het werk;
- Verarmde/financieel kwetsbare werkenden: werkenden die tijdelijk uren of opdrachten verliezen door bijvoorbeeld corona (zonder inkomensondersteuning/volwaardige uitkeringen);
- Met ontslag bedreigde werkenden en niet duurzaam levensvatbare ondernemingen/ zzp'ers;
- Net werkloos geworden ouderen met weinig perspectief op arbeidsmarkt (met recht op uitkering);
- Langdurig werklozen, met of zonder uitkering;
- Mensen met grote afstand tot arbeidsmarkt, arbeidsbeperkten/specifieke groepen.

In de pijler ‘werk’ in het Nationaal Programma van Rotterdam-Zuid staan al sinds de start van het programma twee groepen hiervan centraal (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019):

- 1. Jongeren zonder startkwalificatie**
Algemeen geldt dat de leeftijdsgroep tot en met 29 jaar het meest gevoelig is voor veranderingen in de conjunctuur (Hogeschool Rotterdam, 2015). Voor nieuwe toetreders is het extra moeilijk om op de arbeidsmarkt te komen in tijden van crisis (Denktank Coronacrisis, 2020). Langer doorleren voorkomt werkloosheid en zorgt voor een betere arbeidsmarktpositie op de langere termijn door betere vaardigheden en extra kennis (Denktank Coronacrisis, 2020).

Jongeren zonder of slechts met beperkte startkwalificatie, mbo-1 diploma of lager, en migrantenjongeren (vooral vrouwen) zijn het meest kwetsbaar. De werkloosheid onder deze groep is het dubbele van andere groepen jongeren. Toegang tot werk is minder makkelijk. Dit wordt vaak versterkt door laaggeletterd en beperkte digitale vaardigheden. (Denktank, 2020). En eenmaal een (flexibele) baan gevonden is de kans op baanverlies groter dan met een diploma (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2021). Zelf bij mbo'ers (mbo 2 en hoger) dreigt verdringing door hoger opgeleiden.

- 2. (Langdurig) werklozen met een uitkering zonder startkwalificaties**
Langdurige werklozen zijn 12 maanden of langer werkloos, hebben geen betaald werk, zijn op zoek naar werk en zijn direct beschikbaar. Eind 2019 ging het om 95.000 personen, ongeveer een derde van het aantal werklozen. Iets minder dan de helft hiervan heeft een uitkering (WW, Bijstand, WIA, Wajong) (Denktank, 2020).
Het grootste deel van deze groep zit permanent in de bijstand. Ook bij hoogconjunctuur komt deze groep niet aan het werk. Door de Coronacrisis is deze groep nog groter geworden (Denktank, 2020). Het perspectief op werk voor deze groep verslechtert verder door verdringing door beter gekwalificeerden en toenemende technologische ontwikkelingen (Holland Fit, 2019).

Statushouders en nieuwkomers zijn binnen deze groep extra kwetsbaar (Denktank Coronacrisis, 2020). Migratie-specifieke factoren verslechteren hun positie nog meer. Door het ontbreken van een (in Nederland aanvaarde) opleiding, geen geschikte werkervaring en/of onvoldoende taalbeheersing, is hun arbeidsparticipatie laag.
Statushouders die wel werkzaam zijn, zijn verhoudingsgewijs in sterke mate afhankelijk van een deeltijd (75 procent) of een tijdelijke baan (88 procent) met een laag loon (Denktank Coronacrisis, 2020). Ongeveer een derde werkt in de uitzendbranche, een kwart in de horeca en bijna een vijfde in de handel. Ervaringsfeit is dat de werkloosheid van deze groepen snel stijgt bij een neergaande conjunctuur. Onderzoekers wijzen erop dat het juist voor deze groep moeilijk wordt om via sociale contacten (opnieuw) een baan te vinden. Statushouders zonder werk verliezen ook mogelijkheden om hun taalniveau te verhogen via contacten op het werk.

Door toenemende opleidingseisen van werkgevers, wordt het zonder startkwalificaties sowieso steeds moeilijker om een baan te vinden (Tweede Kamer, 2006). Er is een duidelijk verband tussen het hebben van een startkwalificatie en kansen op de arbeidsmarkt.
Er moet worden ingezet op het verbeteren van het opleidingsniveau tot minimaal een startkwalificatie (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019) en het voorkomen dat de afstand tot de arbeidsmarkt voor deze groep groter wordt (Denktank Coronacrisis, 2020). Het SCP en CPB wezen recent op de negatieve gevolgen van achterstand voor de gezondheid, het aangaan van sociale netwerken en het gevoel erbij te (mogen) horen. Daarbij kunnen deze achterstanden leiden tot polarisatie en onbenut arbeidspotentieel voor de Nederlandse economie (Denktank Coronacrisis, 2020).

In de Tarwewijk zijn beide groepen ruim vertegenwoordigd. Het aantal bijstandsontvangers is hoger dan gemiddeld. Slechts 15% van het inwonersaantal is werkend en 44% van de bewoners tussen 18 en 22 jaar heeft geen startkwalificatie (Wijkprofiel Rotterdam, 2020b). Extra inzet is noodzakelijk om een hogere arbeidsparticipatie te bereiken. In het verleden werkten veel bewoners van de Tarwewijk in de haven (zie **Rotterdam als havenstad**). Doordat bedrijven wegtrokken en de havenactiviteiten gerationaliseerd, geautomatiseerd en gecomputeerd werden, is de werkgelegenheid sterk afgenomen. Dit leidde tot hoge werkloosheid in de Tarwewijk. De lokale economie in de Tarwewijk van nu biedt weinig mogelijkheden tot een baan. (Ministerie van Algemene Zaken, 2017).

BEGELEIDING NAAR

3.1.2 WERK

“JUIST DE ONDERKANT VAN DE ARBEIDSMARKT HEEFT EEN GROOT BELANG BIJ EEN GOED OUTPLACEMENT- OF LOOPBAANTRAJECT. GELET OP DE KWETSBARE POSITIE VAN MENSEN ZONDER STARTKWALIFICATIE DREIGT DE KLOOF TUSSEN WERKENDEN EN NIET-WERKENDEN STEEDS GROTER TE WORDEN. WE MOETEN ER ALLES AAN DOEN OM DIE TWEEDELIJG TERUG TE DRINGEN”

- VAN DE GOORBERGH

(Holland Fit, 2019)

Bedrijven en overheid kunnen hierbij, door het realiseren van banen die speciaal op deze doelgroep gericht zijn, een rol spelen. Dat is niet alleen goed voor de mensen in kwestie, maar ook zij zelf kunnen hiervan profiteren (Verwey-Jonker Instituut, 2020). Het gaat hierbij om baancreatie, het creëren van nieuwe, betaalde, niet-gesubsidieerde banen, die duurzaam zijn, zodat betreffende laagopgeleiden aan het werk kunnen en blijven. Door economische groei (met krapte op de arbeidsmarkt), reshoring (terughalen van eenvoudig productiewerk uit lagelonenlanden) en door het ontstaan van nieuwe bedrijven (waaronder sociale ondernemingen) liggen hier kansen.

Aan werkgeverskant vraagt dit wel om een kloppend verdienmodel waarbij voor de productiviteit van de mensen wordt betaald (dus geen vrijwilligers werk) (Verwey-Jonker Instituut, 2020). Aan werknemerskant moet scholing en begeleiding op orde zijn. Mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt hebben meer en intensieve begeleiding nodig (Denktank Coronacrisis, 2020). Dit kan door middel van een specialistische teamleider, een meester-gezel-constructie of 'life coaching'. Door het afkijken, oefenen en meelopen kunnen taken zelfstandig worden uitgevoerd en wordt werkervaring opgedaan. De combinatie van werken en leren met een vorm van inkomen kan uitkomst bieden. Het doel is het behalen van een mbo-vakcertificaat. Versoepelen van regelgeving met betrekking tot 'gecertificeerde leerbedrijven' is hiervoor belangrijk (Denktank Coronacrisis, 2020).

De uitdaging wordt hoe binnen een generieke inzet op werk voor zoveel mogelijk mensen, aandacht wordt besteed aan de behoeften van specifieke kwetsbare groepen (Denktank Coronacrisis, 2020). In de Tarwewijk is sprake van kwetsbare groepen zonder startkwalificatie (zie **doelgroep**), met naast een laag opleidingsniveau, ook andere kenmerken, zoals etniciteit, geslacht, leeftijd en (gebrek aan) werkervaring. Daarom verschilt ook de benodigde aanpak (Denktank Coronacrisis, 2020). Kwalificerende scholing is urgent en extra inspanningen zijn voor deze groep noodzakelijk om duurzaam te re-integreren (Tweede Kamer, 2006). Belangrijk is niet alleen te focussen op opleidingsniveau maar ook op talenten en kwaliteiten. Naast beschikbaarheid van banen gaat het ook om toegankelijkheid van deze banen voor de doelgroep (Verwey-Jonker Instituut, 2020).

VRAAG EN AANBOD

3.1.3

Voor een evenwichtige arbeidsmarkt is een goede match tussen vraag (banen) en aanbod (personen) van belang. Ook voor de onderkant van de arbeidsmarkt. Toch worden niet alle banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt vervuld door personen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd hebben niet alle personen aan de onderkant van de arbeidsmarkt een baan (Verwey-Jonker Instituut, 2020). Deze mismatch tussen vraag en aanbod, maakt het voor mensen zonder startkwalificatie moeilijk(er) om passend werk te vinden.

De gevolgen daarvan zijn zichtbaar in wijken zoals Rotterdam Zuid; het aantal inwoners daar dat afhankelijk is van een bijstandsuitkering is buitenproportioneel hoog (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019). Rotterdam Zuid telde eind augustus 2018, 14.710 personen die afhankelijk waren van een bijstandsuitkering, op een Rotterdams totaalbestand van 37.667 personen. In Charlois, Feijenoord en IJsselmonde woont 32% van de Rotterdamse bevolking, maar dit stadsdeel draagt voor ongeveer 40% bij aan de bijstandspopulatie.

Het Nationaal Programma Rotterdam Zuid wil dat verschil wegwerken (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019) door vraag en aanbod beter op elkaar aan te laten sluiten. Om mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt aan het werk te krijgen is een meer individuele benadering nodig, die kijkt naar wat iemand kan en niet naar wat iemand niet kan (Verwey Jonker Instituut, 2020).

“AAN DE ENE KANT ZIJN ER VEEL VACATURES IN DE BOUW EN TECHNIEK, AAN DE ANDERE KANT HEBBEN WE NOG VEEL TE VEEL MENSEN IN ONZE STAD DIE GEEN WERK HEBBEN EN MOETEN RONDKOMEN VAN EEN BIJSTANDUITKERING. HET IS ZO BELANGRIJK OM JUIST IN DEZE MENSEN TE INVESTEREN. MENSEN BLOEIEN WEER OP EN KUNNEN ZICH ONTWIKKELEN TOT PRIMA ARBEIDSKRACHTEN”

- WETHOUDER WERK, INKOMEN EN NATIONAAL PROGRAMMA ROTTERDAM-ZUID

(Nationaal Programma Rotterdam-Zuid, 2019)

Vanuit dat perspectief worden in Rotterdam Zuid, dat kampt met een grote mismatch tussen opleidingskeuze van jongeren en de vraag van werkgevers, jongeren door AanDeBak-garanties gestimuleerd te kiezen voor een opleiding met arbeidsmarktperspectief in haven/maakindustrie, bouw of techniek (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ), 2019) (Techniekpact, 2018). Deze sectoren op Zuid staan garant voor veel werkgelegenheid, ook voor laag en ongeschoolden. Met een AandeBak-garantie hebben jongeren de zekerheid dat ze na het behalen van hun diploma aan de slag kunnen.

Een ander initiatief in arbeidsregio Rijnmond is het Leerwerkakkoord Bouw en Techniek (Techniek College Rotterdam, 2020) (Leerwerkakkoord Bouw en Techniek, 2019). Al jaren ervaren bedrijven een tekort aan technici en bouwkundigen. Een gecombineerde aanpak op 3 pijlers - van school naar werk, van werk naar werk en aan het werk - moet de mismatch tussen vraag en aanbod aanpakken.

“MET DIT LEERWERKAKKOORD KUNNEN WE MEER JONGE MENSEN EN ROTTERDAMMERS ZONDER BAAN OPLEIDING OM DE VELE VACATURES IN BOUW EN TECHNIEK TE VULLEN. IN ONZE STAD HEBBEN WE VEEL HANDEN EXTRA NODIG VOOR HET VERSNELLEN VAN DE BOUWPRODUCTIE. TOT 2040 KOMEN ER MINIMAAL 50.000 WONINGEN BIJ”

- WETHOUDER BOUWEN, WONEN EN ENERGIETRANSITIE GEBOUWDE OMGEVING

(Techniek College Rotterdam, 2020)

Ook in de industriële sector liggen kansen voor werklozen zonder startkwalificatie (UWV Afdeling Arbeidsmarkt informatie en -advies, 2019). Door de groeiende economie neemt de vraag naar industriële producten toe. In het tweede kwartaal van 2019 ondervond bijna 20% van de werkgevers in de industrie belemmeringen door personeelstekorten; vooral in deelbranches reparatie en installatie. Maar ook in meubel-, metaal-, transportmiddelen-, bouwmaterialen- en elektrotechnische en machine-industrie is sprake van personeelstekorten.

De industriële sector in Nederland telt bijna 50.000 bedrijven en is goed voor 12% van het totale arbeidsvolume in het bedrijfsleven (Muizer - Panteia, 2013). De maakindustrie is daar een belangrijk onderdeel van (10%). De algemene teneur dat ‘we’ in Nederland geen maakindustrie meer hebben is dus onterecht. Nederland beschikt over een groot scala aan maakbedrijven, die in de toekomst nog veel belangrijker kunnen worden.

Voor werk in de haven, industrie, en meer specifiek de maakindustrie, is vooral ook behoefte aan praktisch geschoolde mensen. Daar zijn opleidingsmogelijkheden voor nodig én ruimte. Hier ligt een opgave voor de toekomst (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021). Zeker ook voor de Tarwewijk.

CONCLUSIE

3.1.4

Voorgaande paragrafen leveren een bijdrage aan de beantwoording van de deelvraag:

“WAT IS NODIG OM DE MENSEN AAN DE ‘ONDERKANT VAN DE ARBEIDSMARKT’ EEN OPSTAP TE BIEDEN NAAR WERK WAAR OP DE ARBEIDSMARKT BEHOEFTE AAN IS?”

Geconcludeerd kan worden dat kansrijke combinaties:

- gericht moeten zijn op de onderkant van de arbeidsmarkt, met name op jongeren en (langlangdurig) werklozen zonder startkwalificatie;
- een samenspel zijn van werk en leren, met intensieve begeleiding waarbij rekening wordt gehouden met specifieke kenmerken van deze kwetsbare groepen;
- zich naast opleidingsniveau ook moet richten op talenten en andere kwaliteiten, die aansluiten op de behoeften van de (maak)industrie.

3.2

**“WAT WORDT
BEDOELD MET
AMBACHTELIJKE
PRODUCTIE EN IN
WELKE VORM KAN
HET ‘MAKEN’ WORDEN
TERUGGEBRACHT
IN DE WIJK, ZODAT
HET AANSLUIT OP
DE BEHOEFTE EN
MOGELIJKHEDEN VAN DE
BEWONERS?”**

Vaak doet men vrij lichtig als het gaat om kleinschalige ambachtsbedrijven die weinig rendement opleveren en eigenlijk amper bestaansrecht hebben (Oosterling, 2008). Hiermee wordt voorbijgegaan aan de waarde van deze kleinschalige bedrijvigheid voor de leefbaarheid, trots, integratie, inspiratie (‘zien ondernemen doet ondernemen’) en de economische zelfstandigheid in een wijk.

Volgens Filosoof Henk Oosterling moet de stad Rotterdam begrepen worden als emancipatiemachine en moet de ontwikkeling van de stad weer gekoppeld worden aan de ontwikkeling van de stadsburgers (Oosterling, 2008). Deze ontwikkelingsstrategie heet vakmanstad; het terugbrengen van ambachtschap in de stad. Doordat havenactiviteiten werden gerationaliseerd, geautomatiseerd en gecomputeriseerd, en werkgelegenheid daardoor afnam, trad een transitie op van arbeidsstad naar cultuurstad. Hierdoor is het vakmanschap in de stad ondergesneeuwd geraakt (Gabrielli, 2015). Veel sociale problemen zijn hierop terug te voeren (Oosterling, 2008).

Om die verbinding met de wijk aan te gaan wordt er gepleit voor bedrijvigheid midden in woonwijken en het terugbrengen van ambachtelijk vakmanschap in de wijk (Cities Report, 2018) (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Hierdoor wordt wonen en werken weer samengebracht (Oosterling, 2008); voor de wijk en door de wijk. Dit biedt voordelen ten aanzien van werkgelegenheid, circulaire (lokale) economie en de economische veerkracht in een wijk.

Om te achterhalen welke vorm van lokaal ambachtschap aansluit op mogelijkheden en behoeftes van de doelgroep, is een toelichting op ‘maken/productie’ in de stad nodig. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de definitie, evolutie en toekomst van (urban) manufacturing (Hill, Adrian V. (ed), 2020).

Afbeelding 26: Ambachtelijke productie

(Meubelmakerij, 2013)

3.2.1

DEFINITIE

“THE HAND IS THE CUTTING EDGE OF THE MIND. CIVILISATION IS NOT A COLLECTION OF FINISHED ARTEFACTS, IT IS THE ELABORATION OF PROCESSES. IN THE END, THE MARCH OF THE MAN IS THE REFINEMENT OF THE HAND IN ACTION”

“HEAD AND HANDS NEED A MEDIATOR. THE MEDIATOR BETWEEN HEAD AND HANDS MUST BE THE HEART!”

- (Hill, Adrian V. (ed), 2020)

Onder de term *manufacturing* wordt verstaan: 1) de transformatie van fysiek materiaal; 2) door middel van arbeid, gereedschappen en/of machines; 3) resulterend in een product; 4) op schaal geproduceerd (Hill, Adrian V. (ed), 2020).

De letterlijke vertaling van *manufacturing* is ‘productie’. Naast het maken van het fysieke product, worden hier ook de benodigde logistiek en energievoorziening mee bedoeld, waardoor dit begrip te ruim is (Hill, Adrian V. (ed), 2020).

Ook de term *maakindustrie* wordt gebruikt. Echter, de term ‘industrie’ suggereert dat het gaat om grootschalige productie, gemechaniseerd en geautomatiseerd (Hill, Adrian V. (ed), 2020).

Urban manufacturing verwijst naar productie die past in de stedelijke structuur van de stad, wat betreft omvang, logistieke mogelijkheden en impact op de omgeving (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Hierdoor is de *urban manufacturing* moeilijk los te koppelen van de stad of *wijk* waarin het plaatsvindt; het is dus locatie specifiek.

Manufacturing is afgeleid van het Latijnse woord *manu facum*, ‘met de hand gemaakt’, of wel ‘ambachtelijk’ (Hill, Adrian V. (ed), 2020). De SER (Sociaal-Economische Raad) definieert ambacht als een werkzaamheid waarbij sprake is van: 1) vakkundig, handmatig (geschoold) werk; 2) in de praktijk geleerd; 3) waarbij vaardigheid van groot belang is; 4) uitgeoefend als economische activiteit (Petit, 2017).

Voor vakmanschap zijn weer verschillende betekenissen (Petit, 2017). Volgens Sprenger (2011) betreft vakmanschap het ontwikkelen van goed opgeleide mensen die flexibel zijn, beschikken over ‘21st century skills’ en een bijdrage kunnen leveren aan een ‘lerende economie’ (Sprenger, 2011; OECD, 2013). Volgens de definitie van Sennett (2008) valt vakmanschap samen met hooggespecialiseerd zijn (Sennett, 2008). In een andere betekenis gaat het juist om vakgerichte opleiding voor laagopgeleiden, passend bij hun praktische vaardigheden (Lutz & Sengenberger, 1974; Shavit & Müller, 1998).

Volgens Blundel (2013) gaat het bij ambachtelijk vakmanschap om vaardigheden, gebaseerd en geïnspireerd op traditionele producten of productiemethoden, waarbij handwerk een significant element vormt (Bron: Vakmanschap: wat verstaan we hieronder en hoe leer je dit op school en in werk?, pagina 13,14). Ambachtelijk vakmanschap wordt geleerd door *learning by doing* en *trial and error* (Petit, 2017).

Dit afstudeeronderzoek richt zich op ambachtelijk vakmanschap, gebaseerd op de kennis, technische vaardigheden en ambities van de desbetreffende (wijk in een) stad, ter bevordering van lokale economie. Juist het praktische karakter van vakmanschap en het terugbrengen van ambachtelijke productie in de wijk sluit aan bij de eerdergenoemde doelgroep(en) en het doel van dit afstudeeronderzoek (opstap naar werk en het stimuleren van de lokale economische groei).

3.2.2

EVOLUTIE

De groei van Westerse steden eind 19de, begin 20ste eeuw is sterk afhankelijk van manufacturing en de productie van ‘manufactured goods’ (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Door de nasleep van de wereldoorlogen heeft de maakindustrie een ‘zwakkere’ positie gekregen. Sinds de jaren zestig hebben handel, financiële systemen en stedelijke groei spanning gecreëerd tussen het maken en het gebruik van stedelijke grond (pagina 33). Nu zijn het vooral diensten, die een groot aandeel hebben in de economie en de werkgelegenheid.

De maakindustrie staat onder druk om haar plaats in de stad te rechtvaardigen (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Om te begrijpen waar die spanning vandaan komt is het van belang om te kijken naar de evolutie van manufacturing in steden.

Zoals eerder genoemd, is manufacturing ontstaan bij ambachtschap. Veelal kleinschalige productie, gerund door familiebedrijven (Hill, Adrian V. (ed), 2020). De woonruimte boven de werkruimte. De vooringang van de werkplaats deed dienst als winkelpui, om klanten te trekken. Er ontstond een lokale economie in en om centrale marktplaatsen met winkelstraten. Specifieke bedrijfstakken concentreerden zich om te profiteren van afhankelijkheden of bronnen (bijv. metaalsmeden aan het kanaal, t.b.v. de aanvoer van zware grond- en brandstoffen). Ambachtslieden verenigden zich in gilden (middeleeuwen), waarbij vaardigheden werden overgedragen door een jarenlange training van leerling tot meester.

Door de ontwikkeling van efficiëntere nieuwe technologie en toename van de handel kwam een einde aan de gilden; geschoolde arbeiders of uitgebreide trainingen waren niet meer nodig om kwaliteitsproducten te produceren (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Door schaalvoordeel werden producten betaalbaar voor een groter aantal klanten. Consumptie fixeert zich meer en meer op de prijs. Wonen en industrie werd steeds verder van elkaar gescheiden.

In de tweede helft van de 20e eeuw waren er twee grote veranderingen die productie en steden verder loskoppelden (Hill, Adrian V. (ed), 2020). De eerste fase werd in gang gezet door de globalisering, toenemende concurrentie en een groeiende internationale handel (Cities Report, 2018). De tweede golf was het gevolg van stijgende vastgoedprijzen. Op niet-stedelijke locaties was de grond ook meer betaalbaar en de milieuregelgeving flexibeler met minder burens. Door elektrificatie konden fabrieken overal gebouwd worden. In de jaren zestig en zeventig vond daarnaast een overgang plaats van industrie naar diensten (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Productie in de stad wordt beschouwd als zwak landgebruik; het heeft een lagere koopkracht en financiële korte termijn resultaat dan activiteiten zoals diensten of huisvesting (Cities Report, 2018).

3.2.3

TOEKOMST

Nieuwe vormen van stedelijke productie zijn hard nodig om beleidsambities te onderbouwen, variërend van circulaire economie, meer innovatie, vermindering van emissies, het realiseren van ambities voor de technologie-intensieve Industrie 4.0 en het bieden van toegankelijke banen (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Leidende componenten voor een bloeiende toekomst in de manufacturing.

Technologische ontwikkelingen zijn veelbelovend voor de maakindustrie (urban manufacturing) en economische kansen voor steden (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Een Industrie 4.0, met technologieën van cloud computing tot additief (of 3D) printen, is in opkomst. Hoewel soms duur en energie-intensief, biedt deze technologie kansen om kleinschaliger, op maat gemaakte, flexibeler en aanpasbare productie mogelijk te maken op kleinere locaties, ook in steden. Het is van belang dat steden manieren vinden om deze nieuwe technologie te benutten ten gunste van hun burgers en de lokale economie.

‘Het maken’, ambachtschap, kan economische systemen veranderen. Het huidige ‘take, make, waste’-model leidt tot vervuiling en afval (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Een ‘circulaire’ economie samen met activiteiten zoals reparatie, recycling en hergebruik wordt het beschouwd als onderdeel van een breder productie- en zorgsysteem en kan een positief effect hebben op de manier waarop hulpbronnen/materialen gebruikt worden.

Uit onderzoek is gebleken dat deze systeemtransitie zowel ecologische als economische voordelen kunnen worden gehaald. Overheidsinstanties op verschillende niveaus hebben toezeggingen gedaan om over te stappen naar een circulaire economie. In Rotterdam staat dit volop in de aandacht (Cities Report, 2018).

Voor een circulaire economie moet gebruik gemaakt worden van het potentieel van de stedelijk productie, met de nadruk op (Hill, Adrian V. (ed), 2020):

- **Productie van hoge kwaliteit:**
Producten van goede kwaliteit kunnen de tand des tijds doorstaan en verminderen afval. Nieuwe bedrijven of financieringsmodellen zijn nodig om eventuele extra kosten van een kwaliteitsproduct te rechtvaardigen en zo toegankelijk te maken voor een breder publiek.
- **Reparatie en onderhouden:**
Kernfuncties van een circulaire economie en ooit te vinden in elke winkelstraat, van de schoenmaker tot de kleermaker. Door massaproductie en lagere prijs nam de prikkel om te repareren af. Door een meer duurzaam besef, neemt de deze vraag weer toe. Dit beidt kansen voor (lokale) ondernemingen en geschoolde vakmensen.
- **Herfabricage of opknappen:**
Meer diepgaand dan reparatie, is herfabricage of opknappen, waarbij een product wordt gestript en herbouwd wordt voor een nieuw leven. Van stoffering of fabrieksmachines, dit zorgt voor nieuwe werkgelegenheid in steden. Technologie moet eenvoudig te upgraden zijn zonder de hele unit te hoeven vervangen.
- **Recycling:**
Recyclen is minder effectief vanwege energiekosten, geschiktheid voor bepaalde materialen en kosten. Lokaal recyclen daarentegen vermindert de impact op het milieu en kan grondstoffen opleveren voor een circulaire economie op lokale schaal. Het voorkomt dat perfect recyclebare materialen worden geëxporteerd of worden verbrand.

De nieuwe maakindustrie richt zich op de inzet van circulaire materialen, ‘customer made’ en kleinschaligheid (Omgevingsvisie Rotterdam, 2021). Dit leidt tot de vraag naar kleinere, flexibel inzetbare ruimtes en gedeelde voorzieningen. Deze stedelijke maakindustrie biedt kansen voor (nieuwe) werkgelegenheid. De populariteit naar ambachtelijke industrieën, als kleermakerij en houtbewerking, neemt toe. Dit is een positieve ontwikkeling voor mensen die moeite hebben om toegang te krijgen tot een traditionele werkplek. Overheden kunnen kleinschalig ondernemerschap stimuleren door te zorgen voor infrastructuur (zoals ruimte en technologie), waar kennis en expertise gedeeld kan worden door coaching on the job (Hill, Adrian V. (ed), 2020). Het terugbrengen van het ‘maken’ in de wijk biedt bij uitstek voor bewoners zonder startkwalificatie nieuwe mogelijkheden als opstap naar werk.

CONCLUSIE

3.2.4

Voorgaande paragrafen leveren een bijdrage aan de beantwoording van deelvraag:

“WAT WORDT BEDOELD MET AMBACHTELIJKE PRODUCTIE EN IN WELKE VORM KAN HET ‘MAKEN’ WORDEN TERUGGEBRACHT IN DE WIJK, ZODAT HET AANSLUIT OP DE BEHOEFTE EN MOGELIJKHEDEN VAN DE BEWONERS?”

Dit afstudeeronderzoek richt zich op ambachtelijk vakmanschap, gebaseerd op de kennis, technische vaardigheden en ambities van de desbetreffende (wijk in een) stad, ter bevordering van lokale economie.

Geconcludeerd kan worden dat kansrijke combinaties:

- gericht moeten zijn op het terugbrengen van bedrijvigheid in de (woon)wijk om verbinding met de bewoners in de wijk daadwerkelijk tot stand te brengen;
- gericht moeten zijn op lokaal ambachtschap waarbij praktische kennis en vaardigheden belangrijker zijn dan opleidingsniveau;
- gericht moeten zijn op de nieuwe maakindustrie (circulair, ‘customer made’ en kleinschalig) met behoefte aan kleinere, flexibel inzetbare ruimtes en gedeelde voorzieningen;
- passend moeten zijn in de context van de wijk wat betreft benodigde logistiek en energievoorziening;
- ondersteunend moeten zijn aan beleidsambities op het gebied van circulaire economie, vermindering

3.3

**“WELKE FINANCIER-
INGSINSTRUMENTEN
KUNNEN BIJDAGEN AAN
HET VERGEMAKKELIJKEN
VAN HET REALISEREN
VAN EEN SOCIALE
MAKERSPLAATS, ZODAT
ER MEER PERSPECTIEF
WORDT GEBODEN OM
DE DESBETREFFENDE
DOELGROEP TE LATEN
PARTICIPEREN EN
EMANCIPEREN?”**

Zoals bij de afbakening van deze onderzoeksopdracht al vermeld, maakt een beschouwing van de financiële haalbaarheid geen deel uit van dit onderzoek. Om toch enige richting te kunnen geven aan mogelijkheden tot (ondersteuning van) financiering, wordt kort ingegaan op een tweetal financieringsinstrumenten die hieraan kunnen bijdragen

Afbeelding 27: Financiering
(Zakelijk credit, 2022)

WIJKCOÖPERATIE

3.3.1

**“DE AMBITIE VAN DE
WIJKCOÖPERATIE IS OM
EEN VORM VAN RADICALE
ZELFORGANISATIE EN
ZELFBESTUUR IN DE
AFRIKAANDERWIJK OP
TE ZETTEN, WAARBIJ DE
GROTE KAPITAALFLOWS
DIE OP HET GEBIED
WORDEN LOSGELATEN,
OP EEN ANDERE MANIER
INTERN WORDEN
GEDISTRIBUEERD, EN OM
DAT COÖPERATIEF TE
DOEN”**

- **OPRICHTSER STICHTING FREEHOUSE**

(Freehouse, 2013-2017)

Een wijkcoöperatie is een organisatievorm gericht op kennisuitwisseling, culturele ontwikkeling en ondernemerschap op basis van een gedeelde verantwoordelijkheid en participatie (Freehouse, 2013-2017). Het faciliteren van een wijk om zelf economie te bedrijven door het stimuleren van ondernemerschap, het creëren van eigen verdienmodellen en minder afhankelijk te worden van uitkeringen en subsidies staan centraal. Voor en door mensen uit de wijk; wij doen het zelf.

Het doel is om de economische positie op wijkniveau te versterken en het sociaal-culturele zelfbewustzijn te vergroten en daarmee een opstap te bieden naar scholing, een betaalde baan of ondernemerschap. Het bundelen van kracht, talent, budget en tijd zorgt dat de bewoners en ondernemers een sterkere positie innemen, efficiënter worden en meer werk aan kunnen. Een wijkcoöperatie is een netwerkorganisatie gericht op het stimuleren van duurzame lokale productie, zoals verzekeringen, certificeringen, pay-rolling van personeel en inkoop van energie collectief regelen; dit kan de ondernemers een flinke besparing opleveren. Ondernemers moeten dan wel lid worden van de coöperatie.

Ook in Rotterdam-Zuid zijn wijkcoöperaties opgezet. In 2013 heeft Freehouse het Wijkwaardenhuis gestart (Nijkamp, 2017). Het Wijkwaardenhuis was een platform dat de kracht en noodzaak van lokale productie tastbaar maakte, nieuwe samenwerkingsvormen creëerde en als ontmoetingspunt diende voor iedereen met interesse in en belang bij lokale kwaliteiten

(Freehouse, 2013-2017). Het Wijkwaardenhuis heeft geresulteerd in Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk. Inmiddels zijn vijftig ondernemers lid van de Wijkcoöperatie. Door een netwerk te creëren van lokale kleinschalige initiatieven wordt een grotere en meer kapitaalkrachtige slagkracht gerealiseerd. Tegelijkertijd kunnen ondernemers en bewoners met elkaar de krachten bundelen om zo grotere opdrachten, die zij alleen niet kunnen realiseren, binnen te halen en om mee te kunnen dingen naar openbare aanbestedingen. De Afrikaanderwijk Coöperatie speelt hierin een verbindende en faciliterende rol.

Naast het overtuigen van de ondernemers van het belang van lidmaatschap, ligt er ook een uitdaging om de ondernemers die wel lid zijn bij elkaar te krijgen voor de bijeenkomsten. Deze bijeenkomsten zijn van belang om het netwerk te versterken en samenwerkingen aan te gaan. Echter, de ondernemers maken vaak lange dagen waardoor het lastig is om een geschikt moment te vinden (Oprichtster Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, persoonlijke communicatie, 8-12-2021). Desondanks worden veel voordelen ervaren (interview Fietsenbank, wijkatelier op zuid). Vooral wanneer de ondernemingen dicht bij elkaar gevestigd zijn en lijntjes kort gehouden kunnen worden. Het delen van een ruimte kan uitkomst bieden om het contact laagdrempelig te houden.

Ook voor het opstarten en in stand houden van een sociale makersplaats in de Tarwewijk zou een wijkcoöperatie als ondersteunend financieringsinstrument soelaas kunnen bieden.

SOCIAL IMPACT

3.3.2 BONDS

Social Impact Bond (SIB) is een financieringsinstrument waarbij privaat geld wordt ingezet om maatschappelijke vraagstukken op te lossen. Social impact bonds zijn vernieuwend doordat een effectmeting er onderdeel van is. In plaats van het traditionele model van subsidies verstrekken wordt op projectbasis een samenwerking aangegaan met uitvoerders en (private) investeerders. Vooraf worden duidelijke afspraken gemaakt over doelstellingen en resultaten die behaald moeten worden voor de doelgroep die centraal staat. Investeerders dragen het financiële risico, maar worden beloond als gestelde doelen worden behaald. Een onafhankelijke partij beoordeelt dat. Als het beoogde resultaat is behaald, betaalt de overheid (of filantroop) de investeerders terug met rendement. Zijn de resultaten niet toereikend, dan zijn de investeerders hun geld kwijt. Deze vorm van financiering wordt ook wel resultaatfinanciering genoemd. Het stimuleert betrokken partijen om te gaan voor het maximale resultaat. Succes betekent niet alleen de maatschappelijke doelen worden behaald, maar leiden ook tot kostenbesparingen voor de overheid. Hoe beter het concept werkt, hoe groter de kostenbesparing voor de overheid en hoger rendement voor de investeerders (Hogeschool Rotterdam, 2015a).

Voorbeelden van maatschappelijke problemen waarbij social impact bonds zijn ingezet, zijn recidive onder ex-gedetineerden, werkloosheid, dak- en thuislozen (Hogeschool Rotterdam, 2015a).

Door de mogelijkheid om te besparen op geld dat uitgegeven wordt aan uitkeringen, indirecte kosten door verhoogde criminaliteit en zorgconsumptie en re-integratie instrumenten, kunnen social impact bonds een geschikt instrument zijn om in te zetten tegen werkloosheid (Hogeschool Rotterdam, 2015a). In Rotterdam wordt al sinds 2014 geëxperimenteerd met de Nederlandse social impact bond, gericht op het verminderen van de jeugdwerkloosheid zonder gebruik te maken van subsidies (Hogeschool Rotterdam, 2015a).

Geconcludeerd kan worden dat social impact bonds leiden tot een aanpak die fundamenteel verschilt van traditionele re-integratie instrumenten. Het instrument is zeker wenselijk - blijkt uit interesse van belanghebbenden en participanten - én zijn zeer geschikt om bijstandsgerechtigden te helpen (Hogeschool Rotterdam, 2015b). Er moet echter wel een kanttekening worden geplaatst. Om succesvol te kunnen zijn dienen social impact bonds niet te groot te zijn. Uit praktijkvoorbeelden blijkt dat als meerdere gemeenten en centrale overheidsorganen participeren, het te complex en onhanteerbaar wordt. Doorberekening van de behaalde indirecte besparingen (effectmeting) is dan niet meer haalbaar. Daarom beter geen landelijke social impact bonds, maar juist kleinschaliger in samenwerking met gemeenten (Hogeschool Rotterdam, 2015a).

CONCLUSIE

3.3.3

Voorgaande paragrafen leveren een bijdrage aan de beantwoording van deelvraag:

**“WELKE FINANCIERINGSINSTRUMENT-
EN KUNNEN BIJDAGEN AAN HET
VERGEMAKKELIJKEN VAN HET REALISEREN
VAN EEN SOCIALE MAKERSPLAATS, ZODAT
ER MEER PERSPECTIEF WORDT GEBODEN
OM DE DESBETREFFENDE DOELGROEP TE
LATEN PARTICIPEREN EN EMANCIPEREN?”**

Geconcludeerd kan worden dat kansrijke combinaties:

- waar mogelijk gebruik moeten maken van (aanvullende) financieringsinstrumenten zoals wijkcoöperatie en/of social impact bond, die het opstarten en in stand houden van een sociale makersplaats kunnen ondersteunen;
- gericht moeten zijn op samenwerking van ondernemingen/bedrijfjes in de wijk, gevestigd dicht bij elkaar of in een gezamenlijke ruimte, met korte lijntjes, om optimaal van deze financieringsinstrumenten te kunnen profiteren;
- wijkgericht en in omvang beperkt moeten zijn om deze financieringsinstrumenten toepasbaar te houden.

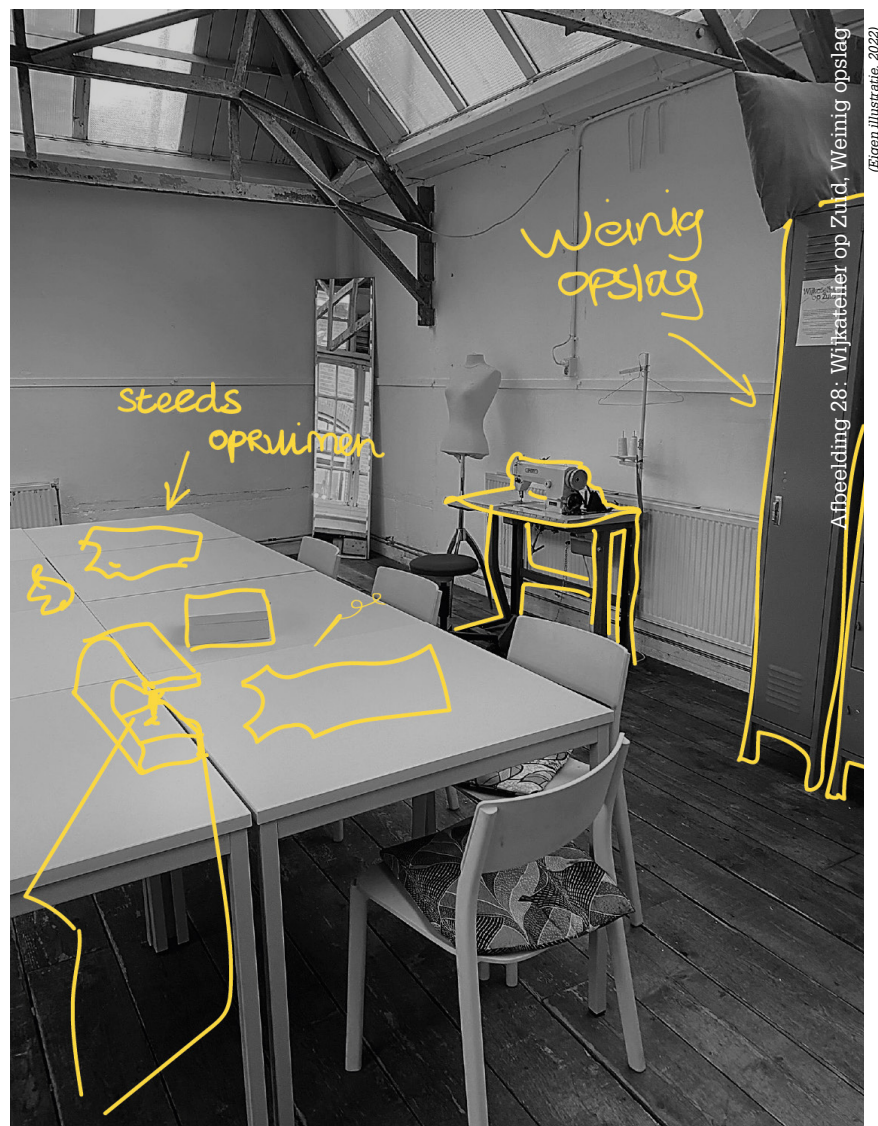
#04 PRAKTIJK- ONDERZOEK

Dit hoofdstuk is een veldonderzoek naar ambachtelijke productie in Rotterdam. Open observaties en semigestructureerde interviews zijn gebruikt om per praktijkvoorbeeld de organisatie, de locatie/context, de doelgroep, de activiteiten, de kwaliteiten en de beperkingen in kaart te brengen.

De praktijkvoorbeelden zijn: het Wijkatelier op Zuid, de Fietsenbank werkplaats, de Cultuurwerkplaats Tarwewijk, Keilewerf 1, Buurman en het Hout Meubileringscollege. De praktijkvoorbeelden variëren in schaalgrootte, programma, locatie, sociaal of particulier, maar zijn allen gefocust op ambachtschap en zijn ze locatiespecifiek.

In verband met Corona was het niet mogelijk de Cultuurwerkplaats Tarwewijk op locatie te bezoeken. Een telefonisch interview of online informatie was dan het alternatief.

**EEN ONDERZOEK
NAAR KANSRIJKE
COMBINCATIES
OM HET LOKAAL
AMBACHTSCHAP IN
ROTTERDAM-ZUID
(TARWEWIJK)
TE STIMULEREN
EN BEWONERS,
MET BEPERKTE
STARTKWALIFICATIE,
MEER PERSPECTIEF
TE BIEDEN OM TE
PARTICIPEREN EN
EMANCIPEREN,
ZODAT DE
VEERKRACHT VAN
DE WIJK WORDT
VERSTERKT EN
ACHTERSTANDEN
WORDEN INGELOPEN.**

(Eigen illustratie, 2022)

OPRICHTING/ORGANISATIE

Het Wijkatelier is in 2009 ontstaan, in samenwerking met Freehouse, door vijf buurtbewoners uit de Afrikaanderwijk, die graag naaiden (Wijkatelier op Zuid, z.d.). Sinds 2013 is het Wijkatelier op Zuid lid van de door Freehouse opgerichte Afrikaanderwijk Coöperatie (Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, z.d.-b).

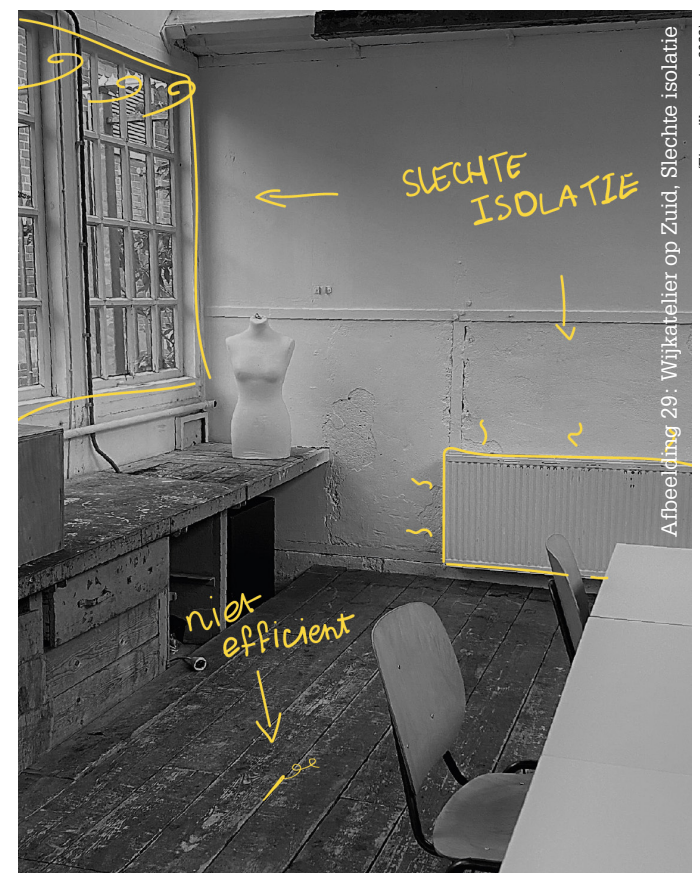
De coöperatie ontwikkelt samen met bewoners, lokale ondernemers en kunstenaars een serie projecten, producten en diensten en helpt het Wijkatelier met het binnenhalen van opdrachten (Nijkamp, 2017). Er wordt nauw samengewerkt met partners en opdrachtgevers uit de mode en design, waarbij het Wijkatelier contacten legt tussen de bewoners en ontwerpers.

LOCATIE/CONTEXT

Het atelier was oorspronkelijk gevestigd in een kleinschalig bedrijfspand op de Pretoriaan in de Afrikaanderwijk in Rotterdam-Zuid, naast de markt (Wijkatelier op Zuid, z.d.).

Door het fluctueren van de stroom van aanvragen werd alleen geld gegenereerd door specifieke opdrachten, waardoor de locatie te duur werd (Oprichtster Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, persoonlijke communicatie, 8-12-2021). Het Wijkatelier is nu gevestigd in de multifunctionele ruimte van ongeveer 15 vierkante meter achter 't Gemaal op Zuid, waar de Afrikaander Coöperatie is gevestigd.

De ruimte van het wijkatelier is naast de Wijkkeuken in 't Gemaal. "Hierdoor ontstaat verbinding en verbinding geeft een doel.", coördinator van de Afrikaanderwijk Coöperatie en projectmanager van Stichting Freehouse

(Eigen illustratie, 2022)

Afbeelding 30: Wijkatelier op Zuid, Oude apparatuur
(Eigen illustratie, 2021)

DOELGROEP

In het atelier werken getalenteerde bewoners uit de Afrikaanderwijk, die beschikken over materiaalkennis, vakmanschap en bijzondere technieken op het gebied van textiele producties (Wijkatelier op Zuid, z.d.).

ACTIVITEITEN

De activiteiten bestaan uit allerlei textiele producties in samenwerking met designers en ontwerpers; sieraden, kussens, outfits e.d (Wijkatelier op Zuid, z.d.). Daarbij wordt gewerkt met hergebruik van stoffen (Oprichtster Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, persoonlijke communicatie, 8-12-2021). Zo werden de kostuums voor het Eurovisie Songfestival, dat in 2021 in Rotterdam plaats vond, gemaakt van oude vlaggen (Medewerkster Atelier op Zuid, persoonlijke communicatie, 8-12-2021).

KWALITEITEN

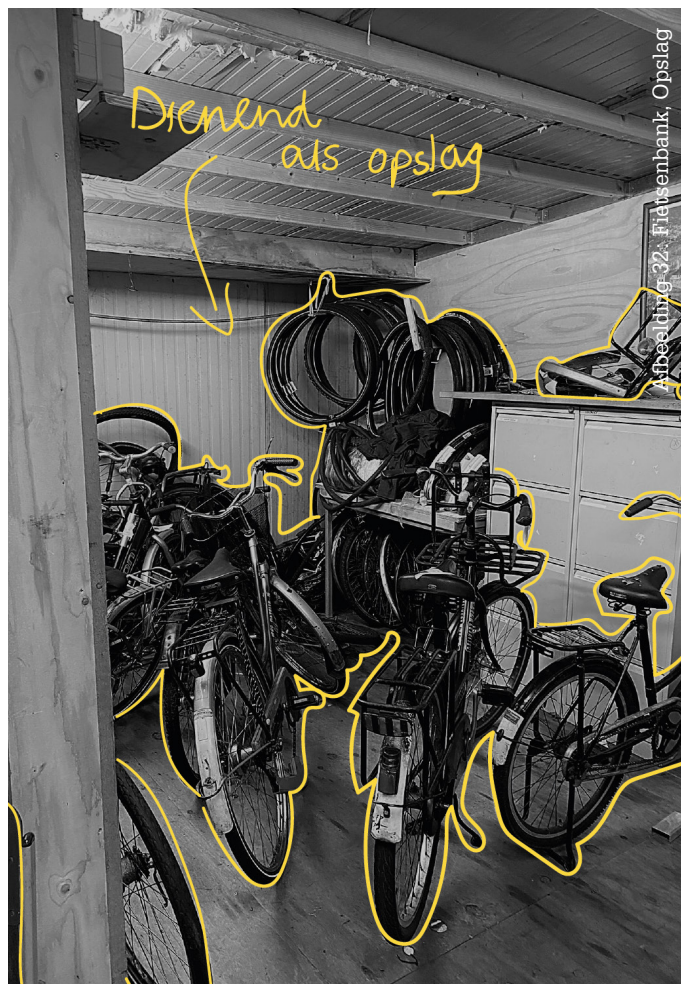
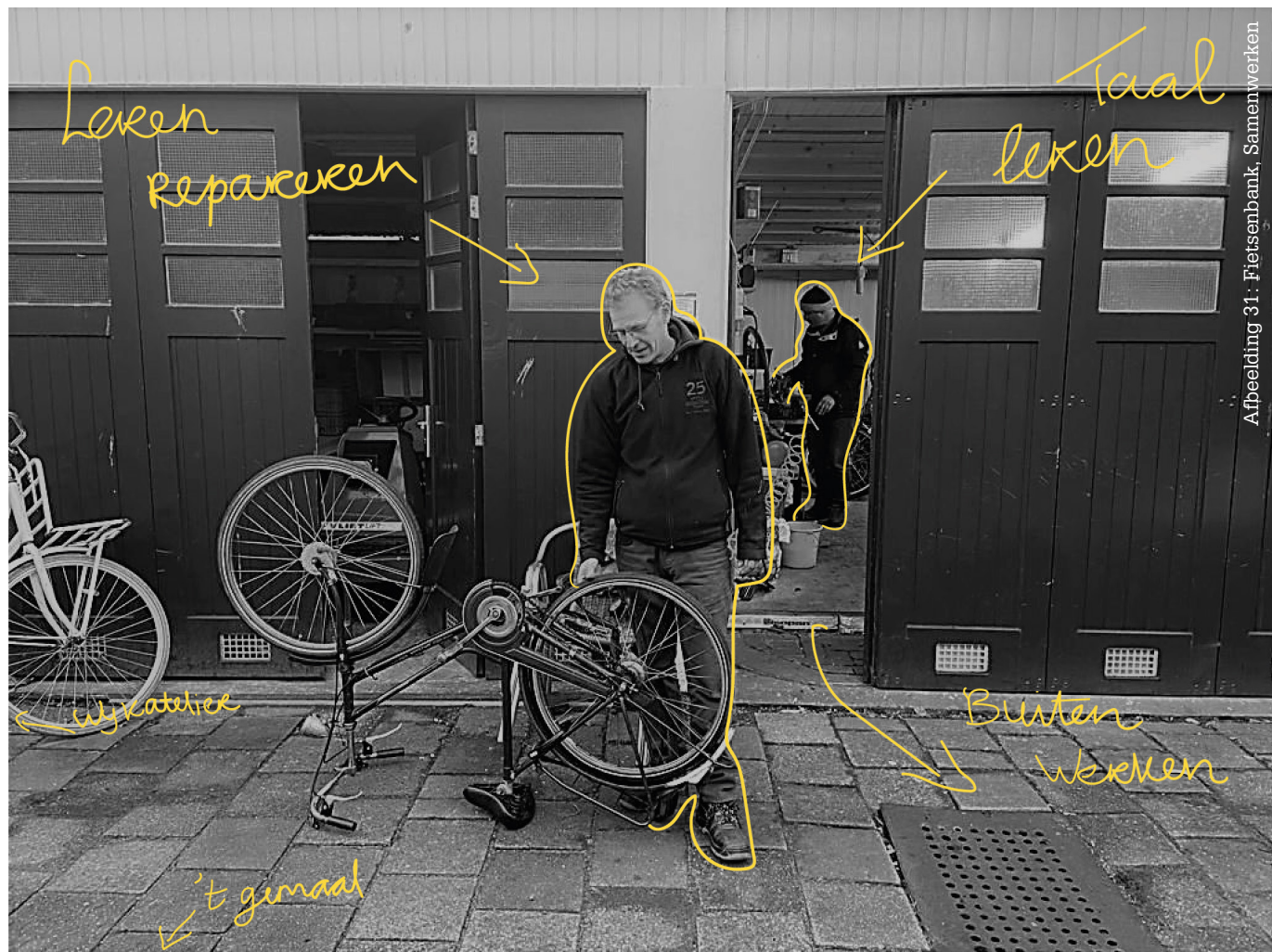
Centraal staat het stimuleren van cultureel ondernemerschap en lokale productie (Nijkamp, 2017). Het doel is de wijk economie en daarmee de gehele wijk te versterken. Zo worden de kwaliteiten van de wijk en de bewoners benut, zichtbaar gemaakt en overgedragen. Talent is belangrijker dan opleiding (Oprichtster Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, persoonlijke communicatie, 8-12-2021). Het Wijkatelier probeert met de tijd mee te gaan met een focus op duurzaamheid door hergebruik van stoffen. De locatie is een centrale plek in de wijk en geeft verbinding (Medewerkster Atelier op Zuid, persoonlijke communicatie, 8-12-2021).

BEPERKINGEN

De ruimtelijke eisen laten te wensen over: 's winters is het er vaak koud en zomers juist erg warm (Oprichtster Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, persoonlijke communicatie, 8-12-2021). De vloer is niet functioneel; er is geen directe entree vanaf de straat. De spullen moeten steeds opgeruimd worden wanneer de ruimte voor een andere activiteit gebruikt wordt.

FIETSENBANK WERKPLAATS

4.2

OPRICHTING/ORGANISATIE

De eerste Rotterdamse Fietsenbank is opgericht in 2019 (Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, z.d.-a). Het idee is van de Verkeersonderneming, een samenwerkingsverband van verschillende publieke organisaties, die al jaren werkt aan het verbeteren van de bereikbaarheid in de Rotterdamse regio. De organisatie merkte dat er groepen Rotterdammers zijn die niet deel kunnen nemen aan de maatschappij omdat ze niet beschikken over een vervoermiddel.

De fietsen worden geschonken door verschillende partijen en onderhouden door het Pluspunt. Met een fiets neemt het 'mobiliteitsgeluk' toe en komen nieuwe mogelijkheden binnen bereik, zoals een school die ver weg is of een baan buiten de wijk (Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, z.d.-a).

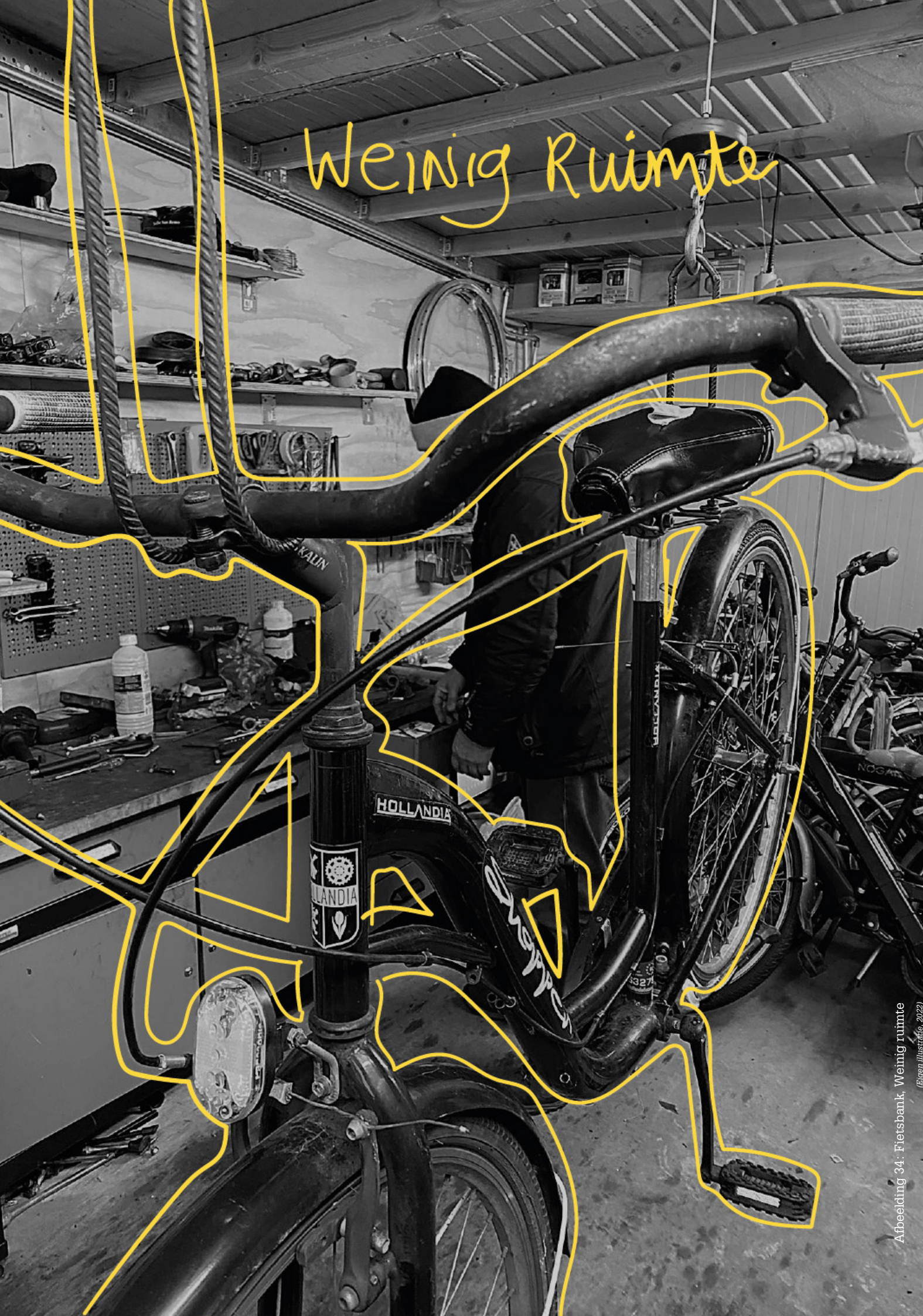
Net als het Wijkatelier op Zuid, is ook de Fietsenbank lid van de Afrikaanderwijk Coöperatie.

LOCATIE/CONTEXT

De werkplaats, van ongeveer 15 vierkante meter, bevindt zich achter het Gemaal op Zuid, naast de multifunctionele ruimte, waar het Wijkatelier zich bevindt.

DOELGROEP

In de werkplaats worden reparaties uitgevoerd aan de fietsen, door mensen met afstand tot de arbeidsmarkt (Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, z.d.-a). Bewoners van Feijenoord met een laag inkomen, die financieel niet in staat zijn om een fiets te kopen, kunnen terecht bij de Fietsenbank voor een fiets.

Afbeelding 34: Fietsbank, Weinig ruimte
(Eigen illustratie, 2021)

ACTIVITEITEN

Mensen kunnen bij de Fietsenbank een fiets krijgen of lenen (Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk, z.d.-a). Ze kunnen er ook terecht voor fietslessen en -educatie. De mensen die in aanmerking komen voor een fiets worden via wijkteams, Vraagwijzer en diverse instanties in de wijk doorverwezen naar de Fietsenbank. Als tegenprestatie doen zij vrijwilligerswerk bij de Fietsenbank.

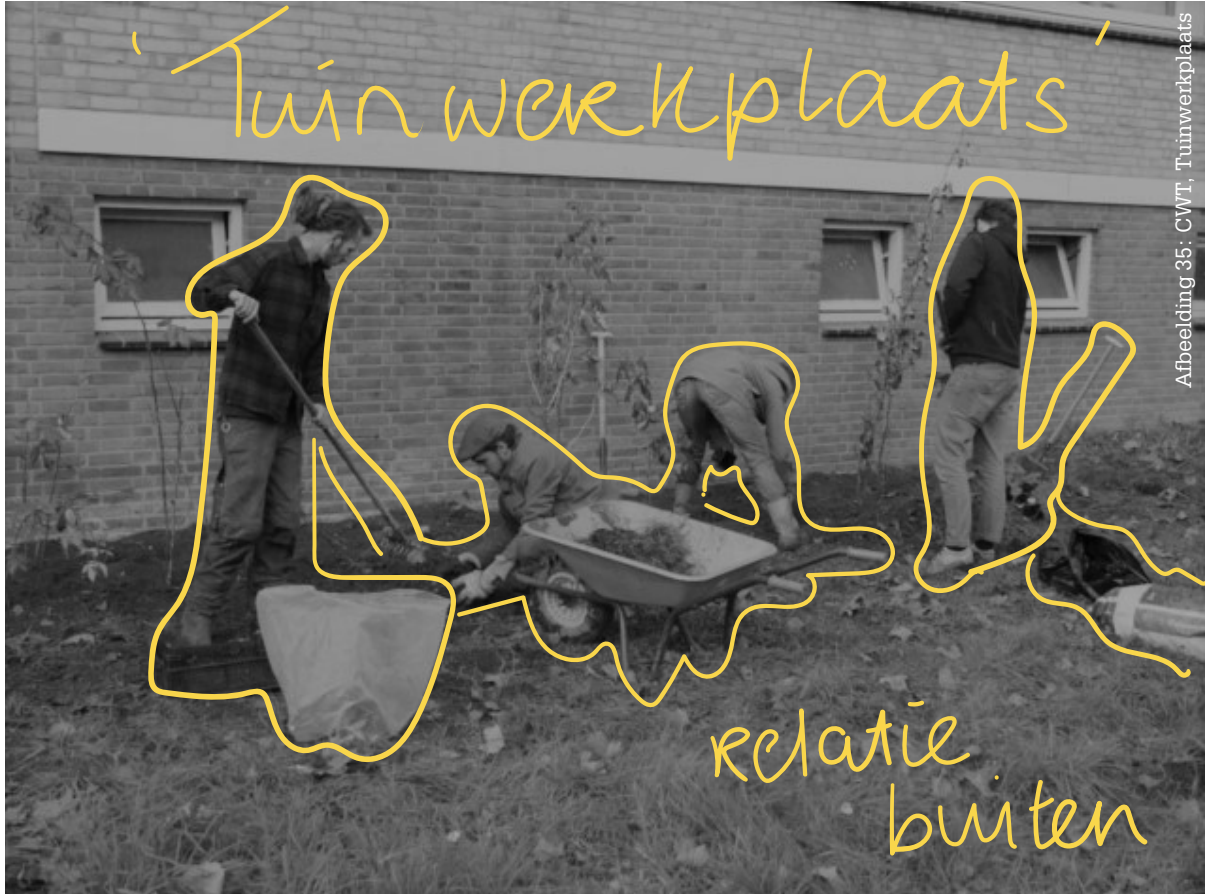
In de werkplaats zelf worden de fietsen opgeknapt (Medewerker Fietsenbank, persoonlijke communicatie, 08-12-2021).

KWALITEITEN

Eén van de huidige medewerkers van de Fietsenbank werkplaats zag overal kapotte en/of delen van fietsen op straat en bij het grofvuil; 'Voor veel is het afval, maar het is maar net hoe je het bekijkt' (Medewerker Fietsenbank, persoonlijke communicatie, 08-12-2021). Toen hij een geschikte plek zocht voor deze fietsen kwam hij bij de fietsenbank, waar hij vervolgens is gaan werken. Zelf had hij weinig tot geen ervaring met het repareren en opknappen; dit heeft hij geleerd van zijn niet-Nederlandse collega, die zo weer de Nederlandse taal van hem heeft geleerd.

BEPERKINGEN

De werkplaats zelf biedt te weinig ruimte om de fietsen te kunnen repareren omdat de ruimte ook dient voor opslag (Medewerker Fietsenbank, persoonlijke communicatie, 08-12-2021). Daarom worden reparaties vaak buiten, voor de werkplaats uitgevoerd. Ook is er behoefte aan meer en vernieuwende gereedschap en apparatuur. De medewerkers geven aan dat een plek waar gereedschap en apparatuur gedeeld kan worden voor hun uitweg zou kunnen bieden. Maar al met al zijn ze blij met deze plek, waar ze dagelijks kunnen doen waar ze goed in zijn; ambachtelijk vakmanschap.

Afbeelding 35: CWT, Tuinwerkplaats
(Cultuurwerkplaats, 2022)

Afbeelding 36: CWT, Multifunctioneel
(Cultuurwerkplaats, 2022)

OPRICHTING/ORGANISATIE

In 2014 werd, door o.a. een financiële bijdrage van de deelgemeente Charlois, de Stichting CultuurWerkplaats Tarwewijk (CWT) opgericht (Stichting Cultuurwerkplaats Tarwewijk, 2015–2016). Deze stichting is een samenwerkingsverband van verschillende bewonersinitiatieven uit de wijk, met als doel: wonen en werken in een vriendelijke, inspirerende omgeving met ontwikkelingsmogelijkheden voor iedereen; een inclusieve samenleving waarin men elkaar respecteert, waar diversiteit een meerwaarde is en waar vrije, creatieve geesteshouding als basis voor een gezond en gelukkig menszijn belangrijk wordt geacht (CultuurWerkplaats Tarwewijk, z.d.). De werkplaatsen van de CWT vormen de basis voor de sociale onderneming (CultuurWerkplaats Tarwewijk, z.d.) (Stichting Cultuurwerkplaats Tarwewijk, 2015–2016). Hiermee worden inkomsten gegenereerd, zodat de vaste lasten van de CultuurWerkplaats gedekt kunnen worden. De kosten voor de CWT werden de afgelopen jaren door een wisselende groep fondsen (gemiddeld 60%), door gemeentelijke subsidies (gemiddeld 20%) en met eigen inkomsten (gemiddeld 20%) gedekt.

LOCATIE/CONTEXT

Stichting CWT is gevestigd op de Cillershoekstraat 1, vlakbij metrostation Maashaven in een voormalige basisschool met circa 300 vierkante meter binnenruimte (CultuurWerkplaats Tarwewijk, z.d.).

DOELGROEP

De doelgroep zijn bewoners van de Tarwewijk met grote problemen, die moeite hebben met een dagritme en daarom worden verplicht tot het volgen van dagbesteding (Oprichtster Cultuurwerkplaats Tarwewijk, persoonlijke communicatie, 21-12-2021). Het CWT-team bestaat uit twintig vrijwilligers, die allemaal in de Tarwewijk wonen (CultuurWerkplaats Tarwewijk, z.d.). De samenstelling van het team is vrij divers, waardoor een goede afspiegeling van de wijkbevolking wordt gevormd.

Afbeelding 37: CWT, Ruimte voor verblijven
(Cultuurwerkplaats, 2022)

ACTIVITEITEN

De CultuurWerkplaats is op alle werkdagen open, heeft een laagdrempelige inloop en fungeert daardoor als een ontmoetingsplek voor de hele wijk (CultuurWerkplaats Tarwewijk, z.d.).

De CWT heeft vijf verschillende werkplaatsen (textielwerkplaats, houtwerkplaats, kookwerkplaats, tuinwerkplaats en taalwerkplaats), waar voor een kleine eigen bijdrage cursussen en workshops worden aangeboden voor bewoners. Tijdens deze cursussen en workshops worden producten gemaakt, die bij de CWT verkocht kunnen worden (Oprichtster Cultuurwerkplaats Tarwewijk, persoonlijke communicatie, 21-12-2021).

KWALITEITEN

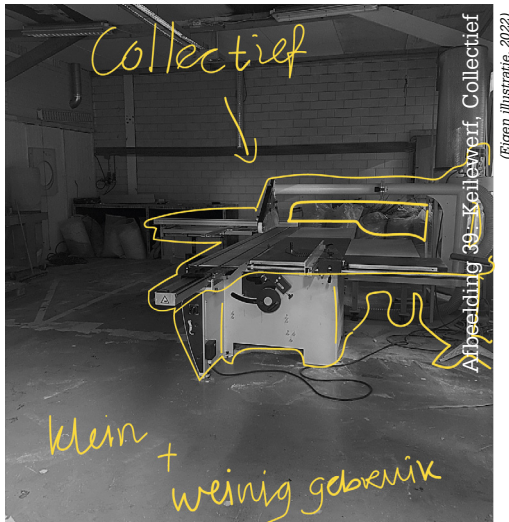
Laagdrempelige ontmoetingsplek voor de hele wijk.

De deelnemers doen leer-werk ervaring op en tegelijkertijd kunnen zij kleinschalig wat bijverdienen (Oprichtster Cultuurwerkplaats Tarwewijk, persoonlijke communicatie, 21-12-2021).

Bij de textiel- en houtwerkplaats wordt er voornamelijk gewerkt met hergebruikte materialen (Oprichtster Cultuurwerkplaats Tarwewijk, persoonlijke communicatie, 21-12-2021).

BEPERKINGEN

Ondanks de goede initiatieven van de stichting is het volgens de manager van de CWT moeilijk om verbeteringen te realiseren: "het is een proces van een lange adem, waarbij het van belang is om krachten te bundelen, samenwerkingen aan te gaan, kennis uit te wisselen en netwerken te creëren" (Oprichtster Cultuurwerkplaats Tarwewijk, persoonlijke communicatie, 21-12-2021). Daarom werkt de CWT veel samen met andere organisaties. Met de gemeente wordt samengewerkt aan een programma om mensen met een uitkering terug op de arbeidsmarkt te krijgen. Hierdoor trekt de CWT ook bezoekers, die de activiteiten zien als een verplichting en moeilijk te motiveren zijn.

OPRICHTING/ORGANISATIE

De Keilewerf begon in 2014 als initiatief van Stichting Treehouse om sloop van de leegstaande loods tegen te gaan (Keilewerf, z.d.). Het zogenoemde Merwe-vierhavens (M4H) Makers District is een poging om een levendig gebied te creëren om te werken, te wonen en te recreëren. Het doel is ontmoeten, helpen en inspireren (Helmer, 2019). Makers kunnen hier blijven gedurende de periode die nodig is om hun bedrijf te professionaliseren totdat ze hun bedrijf onafhankelijk voortzetten (Helmer, 2019).

‘(...) dat de Keilewerf echt een broedplaats voor het gebied is en dat bedrijven van hier naar een andere plek kunnen groeien waar ze 200 m² kunnen huren in plaats van 40 m² en een stap in hun bedrijf kunnen zetten.’

LOCATIE/CONTEXT

De Keilewerf is gevestigd in een loods van ongeveer 2500 vierkante meter (inclusief buurman), op de hoek van de Vierhavenstraat en de Keileweg, aan de westelijke rand van de stad. Een voormalig havengebied dat sinds 2013 wordt herontwikkeld (Helmer, 2019).

Inmiddels is de Keilewerf een plek, verdeeld over 2 gebouwen, voormalige werf (Keilewerf 1) en een voormalig kantoorgebouw Keilewerf 2, met een totaal van 6000 vierkante meter.

Door gentrificatie zijn de “werfgenoten” bang gedelokaliseerd te worden of dat de werf alsnog gesloopt zal worden (Helmer, 2019).

DOELGROEP

De Keilewerf is een plek voor ruim 80 creatieve ondernemers en makers, variërend van staalslaggers, kunstenaars, meubelmakers, muzikanten, filmmakers, surfboardshapers, foodtruckbouwers tot stoffeerdere (Rotterdam Info, z.d.).

De makerspace staat open voor iedereen die individueel of met anderen samen iets wil maken, nieuwe vaardigheden wil leren of gebruikte materialen wil aanschaffen. Maar in de praktijk blijkt dat het voornamelijk hoogopgeleide jongeren trekt (Helmer, 2019) (Veldacademie, M4H Wijk over de dijk, 2021).

ACTIVITEITEN

Keilewerf 1 faciliteert atelierruimte voor makers, die zich vooral richten op vakmanschap, design en architectuur (Helmer, 2019). Door het leren van nieuwe vaardigheden en het genereren van opdrachten, kunnen zij hun kleinschalig bedrijf verder ontwikkelen. Er kan gebruik gemaakt worden van gemeenschappelijke machines en is er een bouwmarkt voor tweedehands materialen: Buurman (3.3.5) (Helmer, 2019). Ook sanitair en de gemeenschappelijke keuken worden gedeeld.

Afbeelding 41: Kellewerf, Rommelig
(Eigen illustratie, 2021)

KWALITEITEN

De motivatie van de makers om zich hier te vestigen is de gemeenschap voor gelijkgestemden (Helmer, 2019). Er zijn ook praktische redenen; ook 's avonds in de werf kunnen werken, lage huurkosten, of het gebruik van gemeenschappelijk machines.

In het Makers District worden nieuwe technologieën uitgedacht, getest en toegepast. Deze nieuwe technologieën zijn gebaseerd op digitalisering, robotisering, additive manufacturing, en op het toepassen van nieuwe, duurzame energie en materialen. Dit maakt het Makers District tot een proeftuin en etalage van de nieuwe economie.

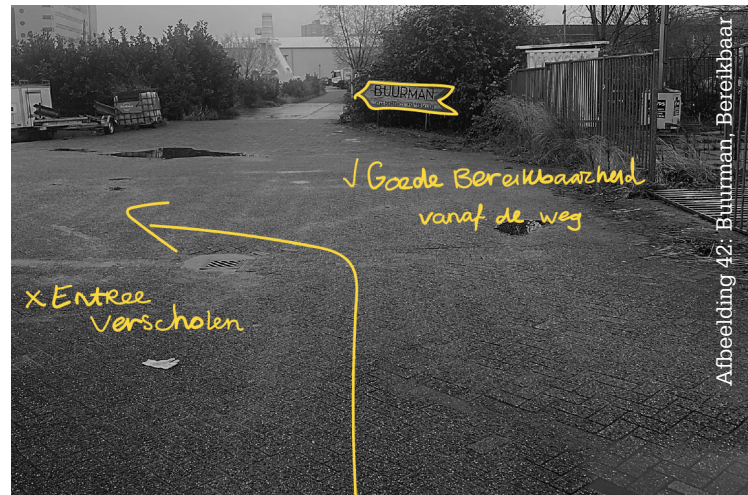
Logistiek en opslag zijn goed bereikbaar en niet zichtbaar vanaf de weg.

BEPERKINGEN

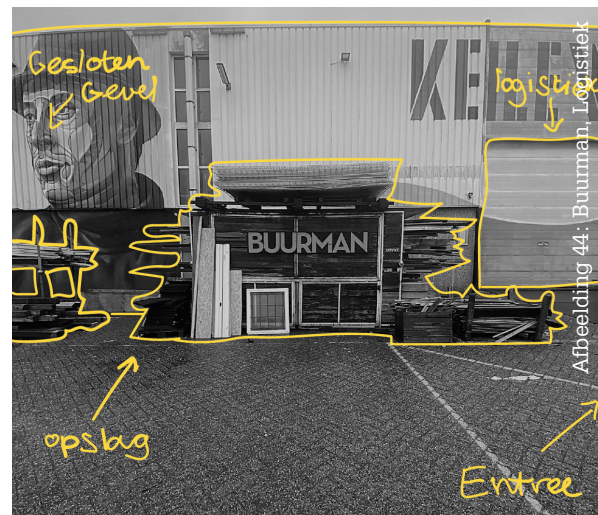
De werfgenoten hebben de vrijheid om hun eigen atelierruimte te ontwerpen en te bouwen (Helmer, 2019). Dit leidt tot een rommelig beeld, naar binnen gericht in plaats van een uitstraling van openheid. Ze genieten van het maken in hun eigen atelier, in eenzaamheid (Helmer, 2019). Het samenwerken voor opdrachten en elkaar helpen komt slechts sporadisch voor.

De werf trekt vooral jong hoogopgeleide creatievelingen. Door deze gentrificatie kunnen oorspronkelijk bewoners vervreemden van de wijk.

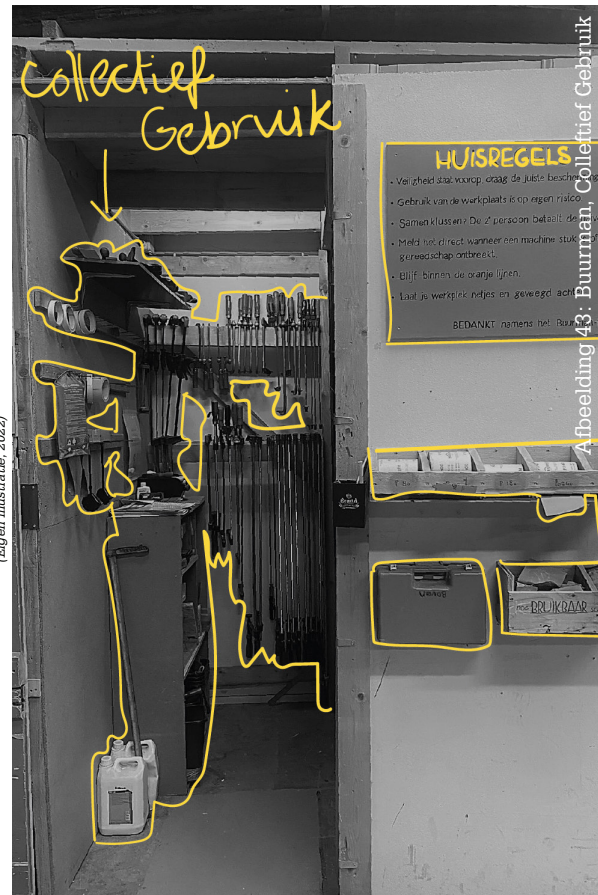
De opslag bevindt zich voor de entree; een betere scheiding tussen klanten en goederen is wenselijk.

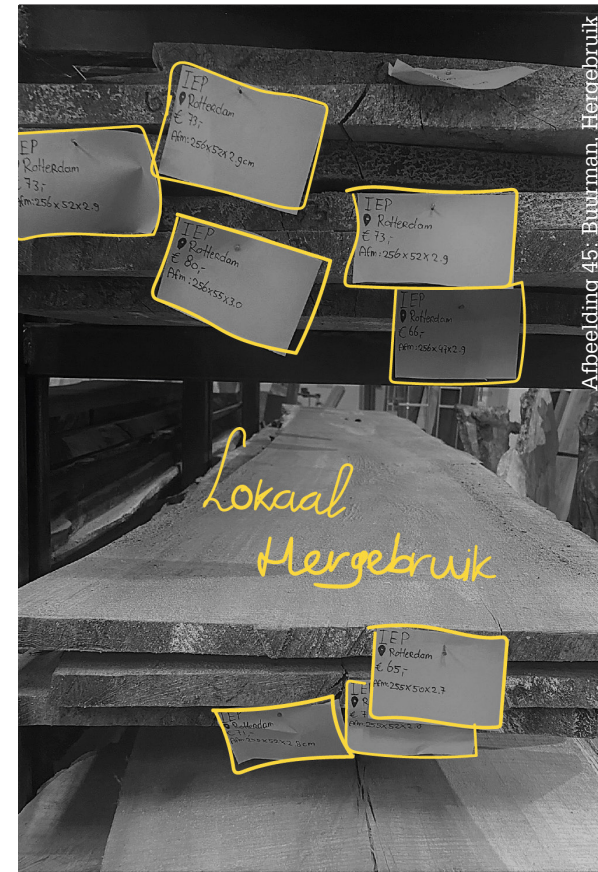
Afbeelding 42: Buurman, Bereikbaar (Eigen illustratie, 2022)

Afbeelding 44: Buurman, Logistiek (Eigen illustratie, 2022)

Afbeelding 43: Buurman, Collectief Gebruik (Eigen illustratie, 2022)

Afbeelding 45: Buurman, Hergebruik (Eigen illustratie, 2022)

OPRICHTING/ORGANISATIE

Buurman is opgericht in februari 2015. Buurman is een winkelvoorhergebruik van materialen en een werkplaats waar maken centraal staat (Buurman Rotterdam, z.d.). Lokaal hergebruik om materiaal te laten circuleren te sluiten en het stimuleren van de circulaire economie staan centraal. Wat ooit afval was krijgt bij buurman een tweede leven (Helmer, 2019).

Het aantal bezoekers, van gemeente tot lokale ondernemer, is rond de 50-100 personen, per seizoen. Buurman werkt veel samen met ondernemers uit Keilewerf (Veldacademie, M4H Wijk over de dijk, 2021).

LOCATIE/CONTEXT

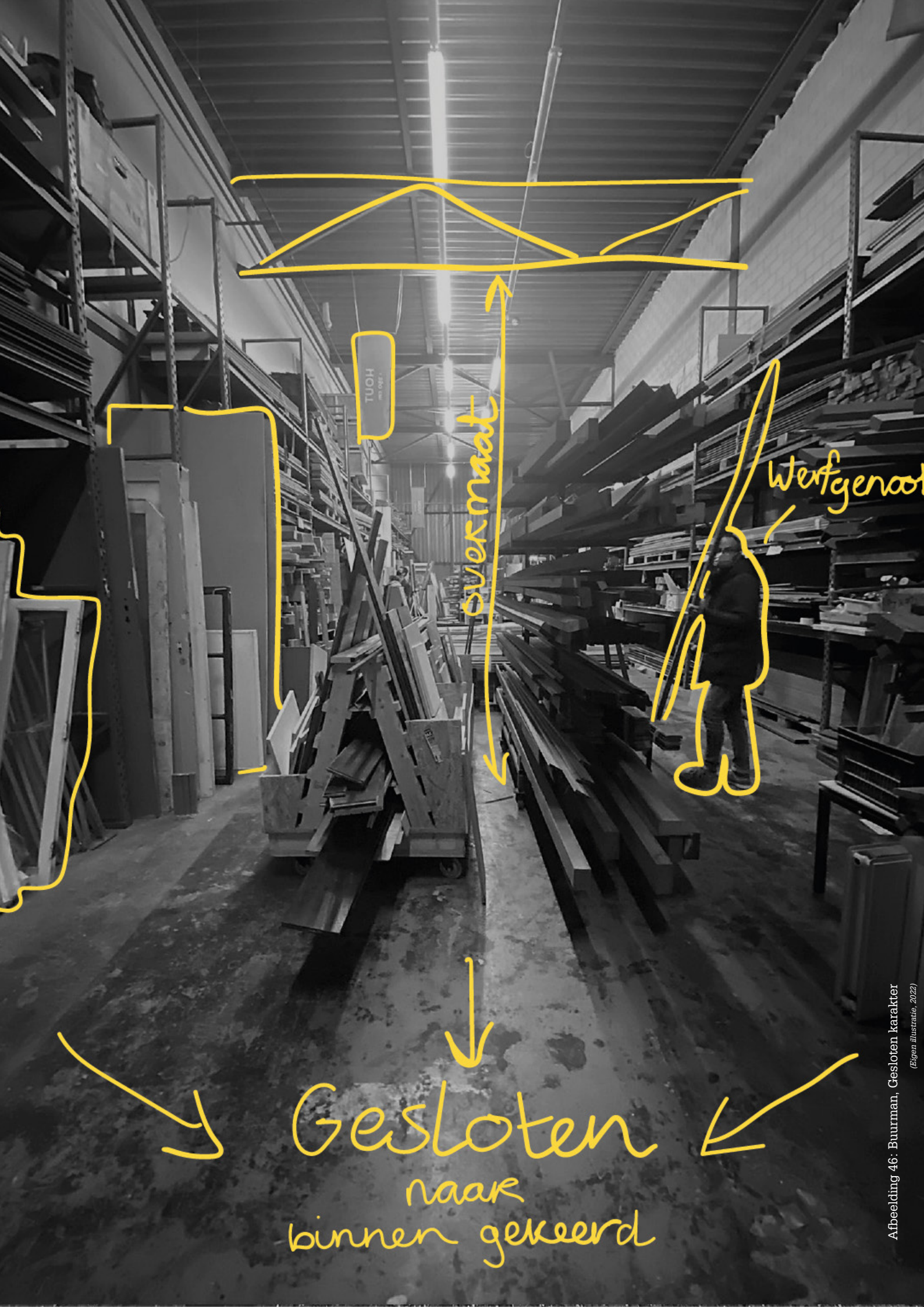
Buurman, rond de 400 vierkante meter, is gevestigd in Keilewerf 1 op de Vierhavensstraat 56, aan de rand van de stad (Buurman Rotterdam, z.d.).

“Dus qua locatie heeft dit er echt wel toe bijgedragen dat het goed liep. Je zit echt aan het randje van de stad, je kunt je auto op het parkeerterrein kwijt en heel veel lawaai maken. Ik denk dat als het echt nog veel verder in het gebied was geweest dan had het karakter misschien wel anders geweest. Meer het open karakter. Toegankelijkheid.” (Helmer, 2019)

DOELGROEP

Buurman dankt z'n naam aan de laagdrempeligheid; iedereen kan in principe binnenlopen om wat kopen in de winkel of gebruik te maken van de werkplaats (Buurman Rotterdam, z.d.). In de praktijk zijn het vooral de creatieve ondernemers van de Keilewerf uit Merwe-vierhavens (M4H), die gebruik maken van werkplaats van Buurman (Veldacademie, M4H Wijk over de dijk, 2021).

In de winkel en werkplaats zijn 14 medewerkers werkzaam, waarvan 75% een WO/HBO-opleiding heeft afgerond en 80% een Nederlandse nationaliteit heeft (Veldacademie, M4H Wijk over de dijk, 2021).

Afbeelding 46: Buurman, Gesloten karakter
(Eigen illustratie, 2022)

ACTIVITEITEN

Naast de werkplaats is educatie, in de vorm van workshops en cursussen, de belangrijkste activiteit (Buurman Rotterdam, z.d.). Het doel is om medemens te leren over hout, bewustwording te creëren om zuinig om te gaan met materialen en vaardigheden te ontwikkelen in hoe reststukken gebruikt kunnen worden (Helmer, 2019).

KWALITEITEN

Buurman is laagdrempelig.

De winkel van Buurman focust zich volledig op lokaal hergebruik en de werkplaats wordt ingezet voor collectief gebruik.

Hergebruik van materialen is belangrijk.

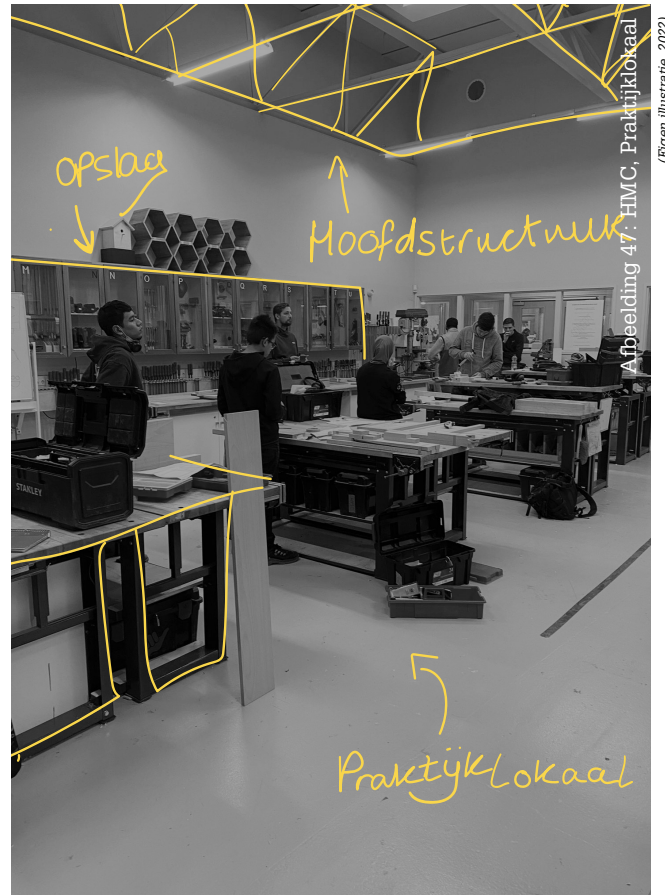
Logistiek en opslag zijn goed bereikbaar en niet zichtbaar vanaf de weg.

BEPERKINGEN

De locatie is 'verstopt'; het bevindt zich op een binnenstedelijk industriegebied, de entree is niet zichtbaar vanaf de straat en de gevel is volledig gesloten. Om het concept van Buurman te versterken, zou het wenselijk zijn om meer openheid en zichtbaarheid te creëren voor de omliggende wijken. De opslag bevindt zich voor de entree; een betere scheiding tussen klanten en goederen is wenselijk (Helmer, 2019).

De medewerkers van Buurman zijn voornamelijk hoogopgeleid en hebben een Nederlandse nationaliteit. Dit terwijl de omliggende wijken juist erg divers, multicultureel en lager opgeleid zijn. De medewerkers van Buurman komen uit overige wijken in Rotterdam of Schiedam, niet uit omliggende wijken.

Buurman bereikt vooral mensen uit Merwe-vierhavens (M4H), onderdeel van het Makers District (Helmer, 2019).

OPRICHTING/ORGANISATIE

Het Hout Meubileringscollege (HMC) is één van de elf zelfstandige mbo-vakscholen in Nederland (Hout Meubileringscollege, z.d.). Deze scholen kenmerken zich door de aandacht voor vakmanschap, ambacht en creativiteit. In het onderwijs van het HMC is de beroepspraktijk altijd leidend. Studenten leren de benodigde kennis, vaardigheden en beroepshouding vooral door te doen.

Het bedrijfsleven is nauw betrokken bij de opleidingen (Hout Meubileringscollege, z.d.). Dit garandeert niet alleen dat de opleidingen goed aansluiten bij de praktijk, maar ook dat het vinden van een stage en een baan geen probleem zal zijn.

LOCATIE/CONTEXT

Het Hout Meubileringscollege (HMC) is gevestigd aan het Erasmuspad te Rotterdam (Hout Meubileringscollege, z.d.).

Het HMC bestaat uit een 5-laags onderwijsgebouw uit 2016 met een BVO van 6.500 m2 en uit de renovatie van de bestaande werkplaatsen en praktijkruimtes (ca. 4.500 m2 BVO) (Omega Engineering, z.d.). Het HMC beschikt voor de hout- en meubelopleidingen over een up-to-date werkplaats en eigen praktijklokalen. De praktijklokalen zijn meubelmakerijen, stoffeer- en timmerbedrijven in het klein.

DOELGROEP

Studenten uit heel Nederland, die een vakopleiding Hout Meubileringscollege willen volgen (Studentenwever HMC, persoonlijke communicatie, 07-12-2021).

ACTIVITEITEN

Het HMC biedt opleidingen aan in vier richtingen (Hout Meubileringscollege, z.d.):

1. Interieur;

Opleidingen: verkoopadviseur, interieuradviseur, interieurvakman.

2. Meubel;

Opleidingen: meubelmaker/(scheeps) interieurbouwer, werkvoorbereider meubelindustrie/(scheeps)interieurbouwer, meubelstoffeerder (deze richting trekt m.n. vrouwen), keukenmonteur.

3. Techniek;

Opleidingen: montagemedewerker houttechniek, werkvoorbereider houttechniek, technisch leidinggevende, pianotechnicus

4. Design (alleen in Amsterdam aangeboden);

Opleidingen: creatief vakman leer/textiel, creatief vakman hout.

Het onderwijs is een combinatie gemaakt van oude ambachten en nieuwe technieken, die het werk efficiënter maken (Studentenwever HMC, persoonlijke communicatie, 07-12-2021). In het HMC-Lab kun je experimenteren met materialen en nieuwe technieken, zoals de lasersnijder, de 3D printer of de borduurmachine (Hout Meubileringscollege, z.d.).

Handwerk blijft nodig bij ambachtschap: producten moeten hand pasgemaakt worden (Studentenwever HMC, persoonlijke communicatie, 07-12-2021). Er is ook veel aandacht voor de circulaire economie. Circulariteit en ambachtschap zijn twee begrippen die goed bij elkaar passen. Beide processen gaan namelijk op een zorgvuldige manier om met het materiaal.

KWALITEITEN

De opleiding is gericht op het leren van een ambacht met reële kans op een baan. Er wordt gebruik maken van nieuwe technieken om processen efficiënter te maken.

De circulaire economie is belangrijk; “afval” wordt gebruikt om meubels van te maken (Studentenwever HMC, persoonlijke communicatie, 07-12-2021). Voor iedere student plant het HMC een boom.

BEPERKINGEN

De HMC studenten komen uit heel Nederland (Studentenwever HMC, persoonlijke communicatie, 07-12-2021). Slechts een klein percentage komt uit Rotterdam-Zuid komen. De studentenwerver van het HMC merkt dat de verbinding mist met jongeren met migratieachtergrond en denkt dat dit komt doordat de opleidingen nog weinig bekendheid hebben bij andere culturen. Hij hoopt dan ook dat in de wijken in Rotterdam-Zuid meer bewustzijn gecreëerd wordt, zeker voor de opleidingen in de richtingen meubel en techniek.

#05

EINDCONCLUSIE

Literatuurstudie en veldonderzoek hebben elementen opgeleverd die een antwoord geven op de hoofdvraag van het onderzoek.

De hoofdvraag is verdeeld in drie deelvragen:

Wat is nodig om de mensen aan de 'onderkant van de arbeidsmarkt' een opstap te bieden naar werk waar op de arbeidsmarkt behoefte aan is? (3.1)

Wat wordt bedoeld met ambachtelijke productie en in welke vorm kan het 'maken' worden teruggebracht in de wijk, zodat het aansluit op de behoeften en mogelijkheden van de bewoners? (3.2)

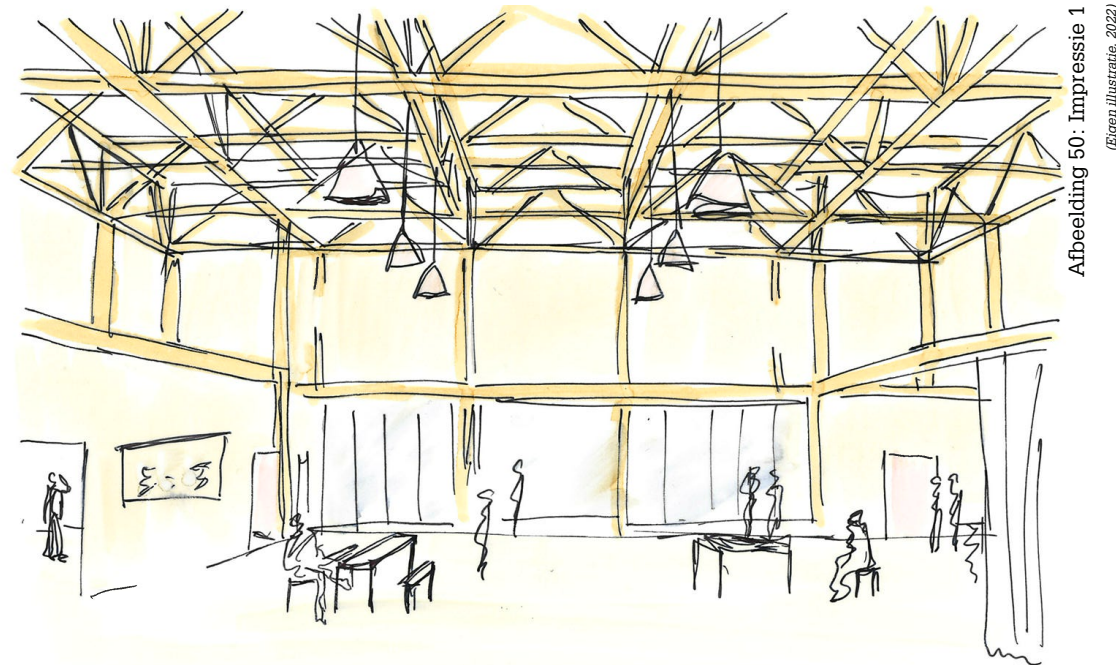
Welke financieringsinstrumenten kunnen bijdragen aan het vergemakkelijken van het realiseren van een sociale makersplaats, zodat er meer perspectief wordt geboden om de desbetreffende doelgroep te laten participeren en emanciperen 3.3)?

**“WAT ZIJN
KANSRIJKE
COMBINATIES
OM HET LOKAAL
AMBACHTSCHAP
IN ROTTERDAM -
ZUID (TARWEWIJK)
TE STIMULEREN
EN BEWONERS,
MET BEPERKTE
STARTKWALIFICATIE,
MEER PERSPECTIEF
TE BIEDEN OM TE
PARTICIPEREN EN
EMANCIPEREN, ZODAT
DE VEERKRACHT
VAN DE WIJK WORDT
VERSTERKT EN
ACHTERSTANDEN
WORDEN
INGELOPEN?”**

Het onderzoek heeft de volgende uitgangspunten opgeleverd, die gezamenlijk kansrijke combinaties vormen voor een fysieke plek in de Tarwewijk om het lokaal ambachtschap te stimuleren en bewoners, met beperkte startkwalificatie, meer perspectief te bieden om te participeren en te emanciperen, zodat de veerkracht van de wijk wordt versterkt en achterstanden worden verkleind:

DOELGROEP:

- De te ontwerpen plek richt zich op bewoners van de Tarwewijk zonder startkwalificatie (met name op jongeren en (langlangdurig) werklozen);
Literatuuronderzoek: 3.1
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank, Cultuurwerkplaats Tarwewijk

Afbeelding 50: Impressie 1
(Eigen illustratie, 2022)

GEBOUW IN ZIJN CONTEXT:

- De te ontwerpen plek dient zich in de (woon)wijk te bevinden, zodat het maken teruggebracht wordt in een vorm die aansluit bij de desbetreffende doelgroep;
Literatuuronderzoek: 0.2, 3.2.4
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank, Cultuurwerkplaats Tarwewijk
- De te ontwerpen plek dient zich te bevinden op een centrale plek (zichtbaar, laagdrempelig, toegankelijk), zodat verbinding en inspiratie ontstaat;
Literatuuronderzoek: 0.2, 1.3, 3.2.4
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank, Keilewerf, Buurman
- De te ontwerpen plek dient wat betreft schaalgrootte/omvang te passen binnen het netwerk/weefsel van de Tarwewijk;
Literatuuronderzoek: -
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank, Keilewerf (te groot), Buurman (sluit niet aan)
- De te ontwerpen plek vraagt om een 'slimme' logistiek passend binnen de mogelijkheden van de omgeving/wijk;
Literatuuronderzoek: 3.2.1
Veldonderzoek: Keilewerf, Buurman
- De te ontwerpen plek richt zich op de nieuwe maakindustrie (circulair, 'customer made' en kleinschalig) met behoefte aan kleinere, flexibel inzetbare ruimtes en gedeelde voorzieningen;
Literatuuronderzoek: 3.2.3, 3.2.4
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Keilewerf
- De te ontwerpen plek dient mogelijkheden te bieden voor gemeenschappelijk gebruik van machines en werkplaats, zodat de ruimte betaalbaarder wordt en samenwerking gestimuleerd wordt.
Literatuuronderzoek: 3.2.4
Veldonderzoek: Fietsenbank, Cultuurwerkplaats Tarwewijk, Keilewerf, Buurman, Hout Meubileringscollege

PROGRAMMA/ACTIVITEITEN:

- De programmering dient samenspel van werk en leren, met begeleiding te stimuleren;
Literatuuronderzoek: 3.2.1
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank
- De programmering dient mogelijkheden te bieden voor het geven van cursussen en workshops;
Literatuuronderzoek: 3.1.4
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank, Cultuurwerkplaats Tarwewijk, Buurman, Hout Meubileringscollege
- De programmering richt zich lokaal ambachtschap, waarbij talenten, praktische kennis en vaardigheden belangrijker zijn dan opleidingsniveau;
Literatuuronderzoek: 3.1.2, 3.2.3
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank, Cultuurwerkplaats Tarwewijk
- De programmering zal verbinding met de bewoners in de wijk daadwerkelijk tot stand te brengen;
Literatuuronderzoek: 3.2
Veldonderzoek: Cultuurwerkplaats Tarwewijk
- De programmering is inspirerend/vernieuwend door beleidsambities op het gebied van circulaire economie, vermindering van emissie, gebruik van nieuwe technologie te ondersteunen passend bij de desbetreffende doelgroep;
Literatuuronderzoek: 3.1.3, 3.2.2. 3.2.4
Veldonderzoek: Cultuurwerkplaats Tarwewijk, Hout Meubileringscollege
- De programmering biedt ruimte voor horecagelegenheid.
Literatuuronderzoek: 3.3.1, 3.3.2
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank

OPSTARTEN EN IN STAND HOUDEN:

- Ondersteunende financieringsinstrumenten, zoals wijkcoöperatie en Social Impact Bonds, kunnen helpen bij het opstarten en in stand houden van een sociale maakplaats in de Tarwewijk.
Literatuuronderzoek: 3.3.1, 3.3.2
Veldonderzoek: Wijkatelier op Zuid, Fietsenbank

Bovenstaande conclusies en uitgangspunten worden in hoofdstuk 6 ‘Implicaties ontwerp’ vertaald in concrete eisen en wensen met betrekking tot het ontwerp voor een ruimte in de Tarwewijk, die het lokaal ambachtschap stimuleert en bewoners, met beperkte startkwalificatie, perspectief biedt om te kunnen participeren en emanciperen, en daarmee de veerkracht van de wijk versterkt en achterstanden verkleint.

#06

IMPLICATIES ONTWERP

De Handen Van Zuid - de maakplaats voor ambachtschap - gaat over maken, leren, samenwerken en ontmoeten. In de maakplaats werken bewoners aan een wijkbedrijvigheid, door het samen maken (samenwerkingen) en leren van elkaars kennis en kunde (educatie, inspiratie); door de wijk, voor de wijk. Persoonlijke groei, ontmoeting en het stimuleren van lokale economie zijn daarbij belangrijke speerpunten. Dit alles om participatie, emancipatie en startkwalificaties te bevorderen. Een model voor talentontwikkeling voor bewoners met beperkte startkwalificaties om een ambacht te leren als opstap naar werk.

Een goede locatie voor 'De handen van Zuid – de maakplaats voor ambachtschap' is dichtbij de groene zone, van ruim 5000 vierkante meter, aan de Zwartewaalstraat in de Tarwewijk. De plek is centraal, zichtbaar en toegankelijk. Door de aanwezige publieke functies zoals scholen (waaronder de vakwerkschool), House of Urban Arts (werkruimte voor creatievelingen), de sporthal 'Tarwesterk' en Supermarkt 'Dirk', is deze plek nu al het centrale hart van de Tarwewijk. Dit zal verstrekt worden door de toekomstige nieuwe voetgangers- en fietsersbrug over de Maashaven met routing door de Tarwewijk.

Door de plaatsing van de maakplaats langs deze route, zal invulling gegeven worden aan de ontwerpopgave om de openbare ruimte, in de buurten gelegen aan de route, te herbestemmen.

De maakplaats zal levendigheid in de openbare ruimte stimuleren en staat in dienst van het samenbrengen van verschillende gemeenschappen op een laagdrempelige manier; niet leven met elkaar, maar naast elkaar en voor elkaar. Het bundelen van verschillende (kleinschalige) lokale ambachtsondernemingen, draagt bij tot het creëren van een centraal punt in de wijk, waardoor zichtbaarheid ontstaat.

Naast het gevoel van saamhorigheid (uitwisseling en samenwerkingen), zal dit een geschikte inspirerende plek zijn voor ambachtschap. Door ook van buitenaf 'de trots van het maken' uit te stralen, wordt voor passanten zichtbaar dat hier iets gebeurt.

Door het aanbieden van stages, open dagen en workshops kunnen buurtbewoners ontdekken waar hun interesse en talenten liggen. Zo ontstaat een bruisende 'maakplaats' met laagdrempelige interactie. De programmering moet bijdragen aan duurzaamheid en lokaal hergebruik om zo de 'weggooimaatschappij' tegen te gaan en mensen bewuster te laten leven.

Vakmanschap, ambacht, creativiteit, duurzaamheid en de kleine schaal van de woonwijk combineren goed met het begrip 'repair'. Het programma zal zich dus voornamelijk focussen op het repareren van producten.

HOUSE OF URBAN ARTS

SBO SONNEVANCK

WERELDSCHOOL GLOBE

SPORTHAL TARNWESTERK

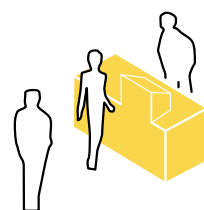
Scale 1 : 500

Om het ontwerpdoel (veerkracht door terugbrengen van ambachtschap, stimuleren van lokaal ondernemerschap en laagdrempelige interactie) te behalen is er behoefte aan een gebouw, bestaande uit:

RUIMTE VOOR ONTVANGEN:

'Ontvangstruimte' | Publiek

- Zichtbaar vanaf de straat;
- Transparant;
- Goede bereikbaarheid.

MULTIFUNCTIONELE RUIMTE:

'Ruimte voor workshops' | Publiek

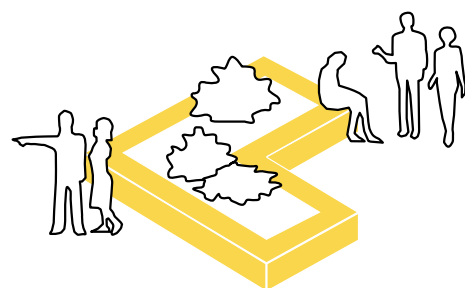
- Multifunctioneel, flexibel;
- Genoeg daglicht;
- Goede akoestiek.

RUIMTE VOOR VERBLIJVEN:

'Horecagelegenheid' | Publiek

- Genoeg daglicht;
- Goede akoestiek;
- Relatie met buiten.

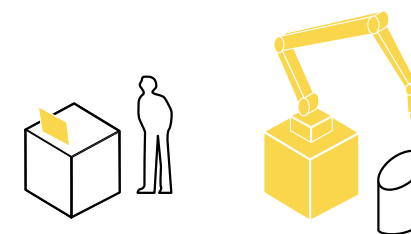

Figuur 8: Ruimtes 1
(Eigen Figuur, 2022)

RUIMTE VOOR PRODUCEREN:

'Werkplaats' | Semi Publieke Zone

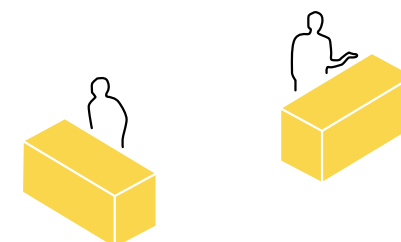
- Collectief gebruik van machines;
- Gebruik van nieuwe technologieën;
- Inspiratie;
- Zichtbaar;
- Transparant;
- Overmaat;
- Goede afzuiging en isolatie.

RUIMTE VOOR INDIVIDUEEL / SAMENWERKEN:

'Studio's' | Semi Privé

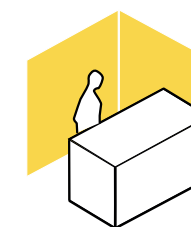
- +/- 20 studio's;
- +/- 20-40 vierkante meter per studio;
- Collectief gebruik van machines;
- Zichtbaar;
- Transparant;
- Overmaat;
- Flexibel.

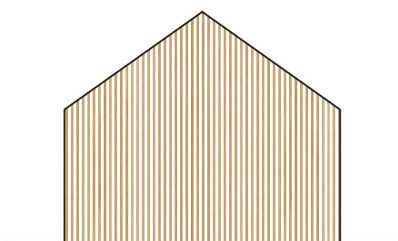
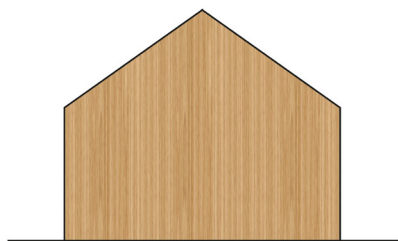
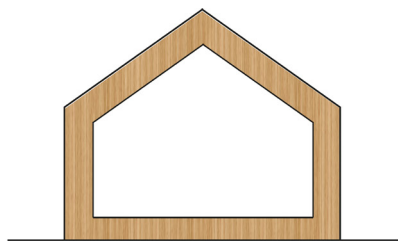
RUIMTE VOOR OPSLAG:

'Opslagruimte' | Privé

- Afgesloten;
- Goede bereikbaarheid;
- Gescheiden van entree;
- 'Slimme' logistiek.

Figuur 9: Ruimtes 2
(Eigen Figuur, 2022)

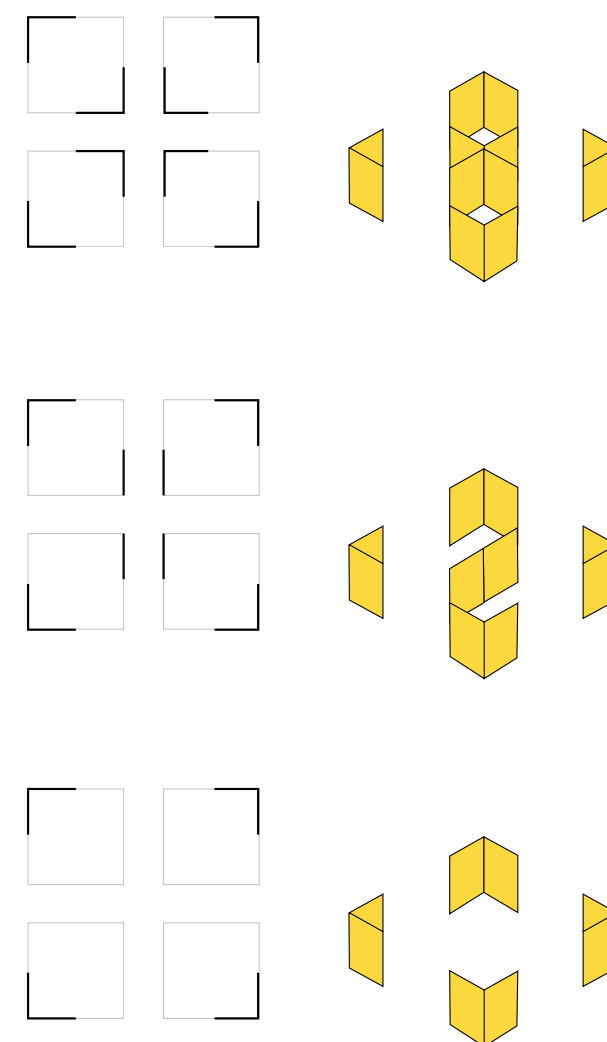
Figuur 10: Diagram Gevel
(Eigen illustratie, 2022)

Afbeelding 52: Eerste impressie, werkplaats
(Eigen illustratie, 2022)

Afbeelding 53: Eerste impressie, studio's

(Eigen illustratie, 2022)

Figuur 11: Diagram flexibele indeling

(Eigen Figuur, 2022)

Architectonisch en ruimtelijk kan dit resulteren in een gebouw met een robuuste hoofdstructuur (met een bepaalde overmaat), met daarbinnen een flexibele structuur. Door het delen van ruimtes (opslag, sanitair, keuken, ruimte voor lezingen/workshops) ontstaat een centraal hart.

Het thema 'de trots van het maken – ambachtschap' wordt over het hele ontwerp doorgetrokken. Zo blijven de knooppunten van het gebouw zichtbaar. Het ambacht van het maken wordt ook uitgestraald door de materiaalkeuze (hout).

Misschien zijn er mogelijkheden het gebouw op een 'low tech' manier te bouwen.

BIBLIOGRAFIE

Buurman Rotterdam. (z.d.). *Visie*. <https://www.buurmanrotterdam.nl/visie>

Cities Report. (2018). *Cities of Making*.

CultuurWerkplaats Tarwewijk. (z.d.). *Over Ons | CultuurWerkplaats Tarwewijk*. <https://cultuurwerkplaatsstarwewijk.nl/over-ons>

Denktank Coronacrisis. (2020, december). *Neem iedereen mee: Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*. Sociaal-economische raad.

Freehouse. (2013–2017). *Wijkwaardenhuis archief*. http://www.freehouse.nl/#wijkwaardenhuis_archief

Gemeente Rotterdam. (z.d.). *Tarwewijk | Rotterdam.nl*. Geraadpleegd op 28 december 2021, van <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/tarwewijk/>

Havenvisie 2030. (2019, november). *Havenvisie 2030*. Gemeente Rotterdam.

Helmer, N. (2019, januari). *Making and City development*. Erasmus University Rotterdam.

Hill, A. V. (2020). *Foundries of the Future: A Guide for 21st Century Cities of Making* (01 editie). Met medewerking van: Ben Croxford, Teresa Domenech, Birgit Hausleitner, Adrian Vickery Hill, Han Meyer, Alexandre Orban, Victor Munoz Sanz, Fabio Vanin and Josie Warden. Delft. TU Delft Open.

Hogeschool Rotterdam. (2015a, juni). *Social impact bonds*. Kenniscentrum Innovatief Ondernemerschap.

Hogeschool Rotterdam. (2015b, september 24). *Social Impact Bonds*. <https://www.hogeschoolrotterdam.nl/samenwerking/samenwerkingsportfolio/social-impact-bonds/>

Holland Fit. (2019, 19 november). *Outplacement vaker succesvol, maar niet voor oudere medewerkers*. <https://www.hollandfit.nl/nieuws/outplacement-vaker-succesvol-maar-niet-voor-oudere-medewerkers>

Hout Meubileringscollege. (z.d.). *HMC*. Hout en Meubileringscollege. <https://hmcollege.nl/opleidingen/>

Keilewerf. (z.d.). *Keilewerf*. <http://www.keilewerf.nl/>

Leerwerkakkoord Bouw en Techniek. (2019, 10 september). *Leerwerkakkoord Bouw en Techniek*. Leer Werk Akkoord. <https://www.leerwerkakkoord.nl/lwabouwtechniek/>

Ministerie van Algemene Zaken. (2017, 3 augustus). *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam: één verhaal over twee wijken - 8*. Verkenning | WRR. <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2005/04/19/sociale-herovering-in-amsterdam-en-rotterdam-een-verhaal-over-twee-wijken---8>

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2021, 12 november). *Aanpak voortijdig schoolverlaten (vsv)*. Voortijdig schoolverlaten (vsv) | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/vsv/aanpak-voortijdig-schoolverlaten-vsv>

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2019, 30 oktober). *Participatie zonder startkwalificatie*. Onderzoek en instrument | Toezicht Sociaal Domein. <https://www.toezichtsociaaldomein.nl/onderzoek-en-instrumenten/participatie-zonder-startkwalificatie>

Muizer - Panteia, A. (2013, december). *Toekomst van de maakindustrie* (Nr. A201356).

Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ). (2019, februari). *Uitvoeringsplan 2019–2022*. Gemeente Rotterdam.

Nijkamp, J. (2017, 10 juli). Afrikaander Coöperatie: de kunst van het verbinden. *Puntkomma, tijdschrift over kunst & cultuur in Rotterdam*.

Omega Engineering. (z.d.). *HMC Rotterdam*. <https://www.omega-engineering.nl/portfolio-item/hmc-rotterdam/>

Omgevingsvisie Rotterdam. (2021, december). *De Veranderstad*. Gemeente Rotterdam.

Oosterling, H. (2008, juli). *Rotterdam Vakmanstad*. Air foundation.

Petit, R. (2017). *Vakmanschap: wat verstaan we hieronder en hoe leer je dit op school en in werk?* (Nr. 977). Kohnstamm Instituut.

Platform 31. (2015). *Analyse Afrikaanderplein, Rotterdam*. Gemeente Rotterdam.

Programmabureau NPRZ. (2013, maart). *Handelingsperspectief wijk Tarwewijk*. Gemeente Rotterdam.

Rijnmond. (2019, 23 februari). *Werklozen Rotterdam-Zuid*. <https://www.rijnmond.nl/nieuws/>

Rotterdam Info. (z.d.). *Keilewerf*. <https://rotterdam.info/locaties/keilewerf/>

Rotterdam Makers District. (2017). *Visie en Strategie*. Gemeente Rotterdam.

Rotterdam Resilience Strategie. (2017). *Rotterdam Resilience Strategie*. Gemeente Rotterdam.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2015, juni). *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025*.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2020). *Maatschappelijke gevolgen van Corona*.

Stichting Cultuurwerkplaats Tarwewijk. (2015–2016). *Programmaplan 2015 CWT*.

Techniek College Rotterdam. (2020, 7 maart). *Leerwerkakkoord: 3000 mensen begeleiden naar werk en scholing*. Techniek College Rotterdam | Albeda / Zadkine | mbo opleidingen. <https://www.techniekcollegerotterdam.nl/it-online-lab-research-maakindustrie-onderhoud-proces-maintenance-mobiliteit-bouwen-wonen/nieuws-8>

Techniekpact. (2018, juni). *Nationaal Techniekpact 2020*.

Tweede Kamer. (2006). *Werklozen zonder startkwalificatie* (Nr. 30851). Sdu Uitgevers.

UWV Afdeling Arbeidsmarkt informatie en -advies. (2019, juli). *Industrie Factsheet arbeidsmarkt*.

Veldacademie, *M4H Wijk over de dijk*. (2021, juni). M4H Wijk over de dijk. Programmabureau M4H, Gemeente Rotterdam.

Veldacademie, *Samen sterk in Coronatijd*. (2021). Samen sterk in Coronatijd. Gemeente Rotterdam.

Verwey-Jonker Instituut. (2020). *Werk voor iedereen*. <http://www.verwey-jonkers.nl>

Wijkatelier op Zuid. (z.d.). *Wijkatelier op Zuid*. Geraadpleegd op 18 januari 2022, van <http://www.wijkatelieropzuid.nl/>

Wijkcomité Tarwewijk. (2018, augustus). *Wijkagenda Tarwewijk 2019–2022*. Gemeente Rotterdam.
Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk. (z.d.-a). Fietsenbank. <http://www.wijkcooperatie.org/nl/diensten/fietsenbank>

Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk. (z.d.-a). *Fietsenbank*. <http://www.wijkcooperatie.org/nl/diensten/fietsenbank>

Wijkcoöperatie Afrikaanderwijk. (z.d.-b). *Wijkatelier op Zuid*. Wijkcoöperatie. http://wijkcooperatie.org/nl/diensten/het_wijkatelier/

Wijkprofiel Rotterdam. (2020a). *Wijkprofiel Rotterdam Afrikaanderwijk*. <https://wijkprofiel.rotterdam.nl/nl/2020/rotterdam/feijenoord/afrikaanderwijk>

Wijkprofiel Rotterdam. (2020b). *Wijkprofiel Rotterdam Tarwewijk*. <https://wijkprofiel.rotterdam.nl/nl/2020/rotterdam/charlois/tarwewijk>

DE HANDEN VAN ZUID
